نەسرۇللا يولبولدى

تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي بىلىملەر

مىللەتلەر نەشرىياتى

نەسرۇللا يولبولدى

تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي بىلىملەر

مەسئۇل مۇھەررىر: زايىت رەھىم

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

كىرىش سوز.....3
بىرىنچى باپ تىلنىڭ پەيدا بولۇشى.....1
1-بولۇم تىلنى ئەمگەك ياراتقان.....1
2-بولۇم باشلانغۇچ تىل توغرىسىدا.....10
ئىككىنچى باپ تىلنىڭ ماھىيىتى.....16
1-بولۇم تىل ۋە نۇتۇق، تىلنىڭ ئاساسى.....16
2-بولۇم تىل بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە.....24
3-بولۇم تىل ئومۇمى خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى.....34
4-بولۇم تىل تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى.....41
ئۈچىنچى باپ فونېتىكا.....46
1-بولۇم تىل تاۋۇشنىڭ خۇسۇسىيىتى.....46
2-بولۇم تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە تەھلىل.....52
3-بولۇم فونىما ۋە فونېما سېستېمىسى.....57
4-بولۇم تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى.....62
5-بولۇم بوغۇم ۋە ئۇرغۇ.....67
توتىنچى باپ لېكسىكولوگىيە.....71
1-بولۇم لۇغەت تەركىۋى.....71
2-بولۇم سېماسولوگىيە.....77
3-بولۇم ئېتىمولوگىيە.....88

4-بولۇم لۇغەتشۇناسلىق 90
بەشىنچى باپ گىراماتىكا 93
1-بولۇم گىراماتىكا ۋە ئۇنىڭ رولى.....93
2-بولۇم گىراماتىكىلىق مەنە، گىراماتىكىلىق شەكىل.....97
3-بولۇم گىراماتىكىنىڭ ئىككى قىسمى ھەققىدە ئومۇمى
چۈشەنچە.....107
ئالتىنچى باپ تىلنىڭ تەرەققىياتى.....114
1-بولۇم تىلنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى.....114
2-بولۇم تىل تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي جەريانى.....118
3-بولۇم دىيالېكت ۋە ئورتاق تىل.....122
4-بولۇم تىللارنىڭ بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى.....129
5-بولۇم تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى.....135
يەتتىنچى باپ يېزىق.....143
1-بولۇم يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى.....143
2-بولۇم يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققى قىلىشى.....146

كىرىش سوز

تىلشۇناسلىق تىل ھادىسىلىرىنى ۋە تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىجتىمائى پەن، يەنى تىلشۇناسلىق تىل ھەققىدىكى نەزەريىۋى بىلىم.

كىشىلەر تىل بىلەن سوزلەشسىمۇ، لېكىن ھەممە كىشىنىڭ تىلنىڭ نىمە ئىكەنلىگىنى ۋە تىل قانۇنىيەتلىرىنىڭ نىمە ئىكەنلىگىنى بىلىشى ناتايىن. تىلنى ئىلمىي ئاساستا بىلىش ئۈچۈن، نۇتۇقتىكى كونكىرىت ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىپ ۋە يىغىنچاقلاپ، قانۇنىيەتلىك ھادىسىلەرنى تېپىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. تىلشۇناسلىق ئەنە شۇنداق قانۇنىيەتلىك ھادىسىلەر ھەققىدىكى نەزەريىۋى بىلىمدۇر.

ھەرقانداق تىلنىڭ ئوتمۇشى ۋە ھازىرى بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەرنىڭ تىلنىڭ ئوتمۇشىنى تەتقىق قىلىشىمۇ، ھازىرىنى تەتقىق قىلىشىمۇ، مەلۇم ۋاقىتتىكى كونكىرىت بىرقانچە مەسىلىنى تەتقىق قىلىشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭدەك تىلنىڭ تەركىۋىي قىسىملىرىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا تەتقىق قىلىشىمۇ مۇمكىن.

تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەپلىرىنى ئايرىم تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تىلشۇناسلىقنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، فونېتىكىشۇناسلىق، لېكسىكولوگىيە، سېمانتىكولوگىيە، ئېتىمولوگىيە، لۇغەتشۇناسلىق، گىراماتىكىشۇناسلىق (مورفولوگىيە-

شۇناسلىق، سىنتاكسسشۇناسلىق)، ئىستىلىستىكا، پىزىقشۇناسلىق، دىيالېكتشۇناسلىق.....دېگەنگە ئوخشاش.

تىلشۇناسلىقنىڭ بۇ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ ئوزىگە خاس تەتقىقات ئوبېكتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر بىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، گىرامماتىكىشۇناسلىق فونېتىكىشۇناسلىق بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا گىرامماتىكا ئۇستىدە توختالغاندا، ئەلۋەتتە، فونېتىكىلىق بىلىملەر ئۇستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كىشىلەر تىلنىڭ مەلۇم دەۋرىدىكى قانۇنىيەتلىرىنى (ھەر جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى) تەپسىلى تەتقىق قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۇركى تىللارنىڭ ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرىنى ياكى بولمىسا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەپسىلى تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش. بۇ تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر يەنە تىلنىڭ بىر دەۋرىدىن يەنە بىر دەۋرگىچە بولغان تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلغىچە بولغان تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش. بۇ تارىخىي تىلشۇناسلىق دېيىلىدۇ. تىلنى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىشتا تىلنىڭ ئوخشاش بولغان ۋە ئوخشاش بولمىغان ھالىتى ئاساس قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك تىلنى تەپسىلى تەتقىق قىلىشتىمۇ تىلنىڭ تەرەققىياتىغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق بىلەن تارىخىي تىلشۇناسلىق بىر بىرى بىلەن ھەم يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تۇرلۇك تىلنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىنى (خۇسۇسىيەتلىرىنى) ئوزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە تارىخىي

تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇناسلىق تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دېيىلىدۇ. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇت قەشقەرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى ئاساس سالغۇچى. چۈنكى ئۇ 11-ئەسىردىلا تۈركى تىللارنى ئۇزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ۋە ئورتاق ئالاھىدىلىگىنى تەتقىق قىلغان.

ئايرىم-ئايرىم تىللار (خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش)نى تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇناسلىق خەنزۇ تىلى تىلشۇناسلىغى، رۇس تىلى تىلشۇناسلىغى، ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىغى، قازاق تىلى تىلشۇناسلىغى كونكرېت تىلشۇناسلىق دېيىلىدۇ.

بارلىق تىللارغا ئورتاق قانۇنىيەتلەرنى (ھادىسىلەرنى) ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇناسلىق ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىي تىلشۇناسلىق تىلنىڭ ماھىيىتى، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى، تىلنىڭ تەرەققىياتى، تىلنىڭ ھەرقايسى تەرىكىۋي قىسىملىرى (فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا)، ئۇلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ۋە ئالاھىدىلىگى، يېزىق ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى، دۇنيادىكى تىللارنىڭ سېستېمىغا ۋە ئائىلىلەرگە بولۇنۇشى.....قاتارلىق جەھەتلەرنى ئوزدىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ. شۇنىڭدەك تىلنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇگىنىشنىڭ ئالاھىدە ئۇسۇلى ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ ئومۇمىي پەن سېستېمىسىدا تۇتقان ئورنى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشنىمۇ ئوزىنىڭ مەزمۇنى قىلىدۇ. «تىلشۇناسلىقنىڭ مۇقەددىمە» يۇقۇرقى جەھەتلەردە ئاساسىي بىلىم بېرىدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئائىت ئاتالغۇلارنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئومۇمى تىلشۇناسلىق 19-ئەسرىنىڭ باشلىرىدا ھىندى-ياۋروپا تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققى قىلغان. چۈنكى تىلنى ئىلمىي رەۋىشتە تەتقىق قىلىش تارىخىي سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەتقىق قىلىشتىن باشلانغان. 19-ئەسرىنىڭ باشلىرىدا مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ تىلنى تەتقىق قىلىش ئىشى باشلانغان.

ماركسزىملىق پەلسەپە بارلىق پەنلەرنىڭ بىردىن-بىر توغرا يېتەكچى ئىدىيىسى. بىز ماركسزىملىق پەلسەپىنى تىرىشىپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك. تىل تەتقىقاتىدا قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىككى خىل كۆزقاراش ۋە ئىككى خىل مىتودىكا ئوتتۇرىسىدا كۈرەش يەنى ماتېرىيالىزىم بىلەن ئىدىيالىزىم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە دىيالېكتىكا بىلەن مېتافىزىكا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىدە ناھايىتى ئۇزاقتىن بېرى "ئادەم ياراتتى" دەيدىغان قاراش بىلەن "دىن ياراتتى" دەيدىغان قاراشتىن ئىبارەت بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ماركسزىمچىلار "تىلنى ئەمگەك ياراتتى" دەيدىغان ئىلمىي ھەقىقەتنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، بۇنىڭغا قارشى "تىل ئىما-ئىشارەت ياكى تەقلىدىي ئاۋاز ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن" دەيدىغان نەزىرىيە بارلىققا كەلدى. 17-، 18-ئەسىرلەردە ياۋروپادا ئېقىپ يۈرگەن "ئومۇمى گىراماتىكا" نەزىرىيىسىمۇ مېتافىزىكىلىق نەزىرىيىدۇر. چۈنكى ئۇ بىر تەرەپتىن، دۇنيادىكى تىللارنىڭ خىلمۇ-خىل ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تىلنىڭ داۋاملىق تەرەققى قىلىدىغانلىغىنى ئىنكار قىلىدۇ. 19-ئەسىرگە كەلگەندە تارىخىي كوزقاراش يېتەكچىلىگە-

دىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەدرىجى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن، تىل تەتقىقاتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىگەن. لېكىن ماركسىزىم مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى، كىشىلەرنىڭ تىل ھەققىدىكى تونۇشى ئومۇمەن ئانچە ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي بولمىغان. مەسىلەن، تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسى ئېنگېلسنىڭ «مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىغا جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دېگەن ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن پىرىنسىپلىق ھەل قىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ماركسىزمنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى تەھلىل قىلغاندا تىل مەسىلىرى ئۇستىدىمۇ توختالغان، شۇنىڭدەك بۇ ھەقتە مەخسۇس تېمىدا ئەسەرلەرمۇ يازغان. 1950 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ستالىن «ھەقىقەت» گېزىتىدە ئوزىنىڭ «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىللىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، تىلشۇناسلىققا ئىنتايىن زور توھپە قوشتى.

تىل نەزىرىيىسى ئەمىلىيەتتىن كەلگەن، ئۇ يەنە ئەمىلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى رولى ناھايىتى زور. تىلشۇناسلىق، ئالدى بىلەن، بىزنىڭ ئۇقۇنۇشىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. بىز ئوز تىلىمىزنى ۋە باشقا تىللارنى ئۇقۇنىمىز. ھەرقانداق تىلنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بولىدۇ. تىلشۇناسلىق بۇ ئالاھىدىلىكنى نەزىرىيە جەھەتتىن بىلىشىمىزگە، ئىگەللىشىمىزگىلا يېتەكچىلىك قىلىپ قالماي، بەلكى ئۇقۇنىشتىكى كونكىرىت قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىشىمىزغىمۇ ياردەم بېرىدۇ.

تىلشۇناسلىق بىزنىڭ تىلغا دائىر بىرمۇنچە مەسىلەرنى ھەل قىلىشىمىزغا زور دەرىجىدە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر

تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتلىرىدە قانداق مەسىلىلەر ھەل قىلىندى ۋە قانداق مەسىلىلەر ساقلانماقتا، ئۇنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا نىمە ئۇچۇن ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى ئاساس قىلىنىشى كېرەك؟ ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېڭى يېزىقنى قوللىنىش توغرا بولدىمۇ، يوق؟ نىمە ئۇچۇن يېڭى يېزىق 20 نەچچە يىلغىچە ئومۇملىشالمىدى؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلەرنى ۋە ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش، لۇغەت تۇزۇش، تىل ئوقۇتۇشنىڭ يونۇلۇشى قاتارلىق مەسىلەرنى ھەل قىلىشتا تىلشۇناسلىقنىڭ يېتەكچىلىگى بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

تىلشۇناسلىق ئەدەبىيات ئۇگىنىشىمىزدىمۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەر تىل ئارقىلىق يېزىلىدۇ. شۇڭا گوركى: "ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى تىل" دەيدۇ. تىل ھەققىدە توغرا تونۇش بولغاندىلا، تىلدىن ئوبدان پايدىلانغىلى بولىدۇ. كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرەلەيدىغان ئەسەرلەرنى يازغىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ئاتاقلىق يازغۇچىلار تىلدىن پايدىلىنىشنىڭ نەمۇنىچىلىرىدۇر. تىلنى ئوبدان ئىگەللىگەندىلا، ئاندىن ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئوبدان ئىگەللىگىلى بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىياتتىكى بەزى كونكرېت مەسىلىلەرنى ئالايلۇق، كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى راست-يالغان مەسىلىسى، بەزى كىلاسسىك ئىبارىلەرنى ئىزاھلاش مەسىلىسى، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە دىيالېكتىكىلاردىن پايدىلىنىش مەسىلىسى، يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنى

تەتقىق قىلىش مەسىلىسى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا تىلشۇناسلىقنىڭ ياردىمى ناھايىتى زور.

تىلشۇناسلىق باشقا بىرمۇنچە پەنلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تىل جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن تەرەقىقى قىلىدۇ. تىل ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئەلۋەتتە، شۇ تىلنى ياراتقان ۋە ئىشلەتكەن خەلقنىڭ تارىخى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. تىل تارىخىنى تەتقىق قىلىشمۇ بىزنىڭ جەمىيەت تارىخى بىلەن تونۇشۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا تىلشۇناسلىق تارىخشۇناسلىق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تىل بىلەن تەپەككۇر تەقدىرداش بولغانلىقى ئۈچۈن، تىلنىڭ ماددى ماتېرىيالى تاۋۇش ئەزالىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تاۋۇش بولغانلىقى ئۈچۈن تىلشۇناسلىق تەپەككۇرنى تەتقىق قىلىدىغان لوگىكا ۋە ئاۋازنى تەتقىق قىلىدىغان ئاۋازشۇناسلىق، كىشىلەرنىڭ پسىخولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پسىخولوگىيە، كىشىلەرنىڭ تەن قۇرۇلۇشىنى تەتقىق قىلىدىغان ئاناتومىيە ۋە فىزىولوگىيە قاتارلىق پەنلەر بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. يېقىندىن بۇيان تىل تەتقىقاتىدا تېخنىكا ئەسۋاپلىرى ۋە ماتېماتىكىدىكى ئىستاتىستىكا ئۇسۇلى كوپلەپ قوللىنىلماقتا. كىشىلەر تىلنىڭ ماشىنا تەرجىمىسى ۋە باشقا جەھەتتىكى تەتقىقاتىدا ئومۇمىي يۇزلۈك دىگۈدەك ماتېماتىكا، فىزىكا، لوگىكا، ئاتوم ئىلمى قاتارلىق بىلىملەردىن پايدىلانماقتا. شۇڭا، تىلشۇناسلىق يەنە باشقا بىرمۇنچە پەنلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتماقتا. بۇ ھال بىزنىڭ تېرىشچ ئۇگىنىشىمىزنى ۋە ئەستايىدىل كۇزىتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىز تىل ـ ئەدەبىيات خادىملىرى ماركسىزملىق ئەسەرلەرنى ئوبدان

ئۇگىنىپ، ماركسىزملىق پەلسەپىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەرنى ئىگەل-
لەپ، تۇرلۇك مۇرەككەپ تىل ھادىسىلىرىگە دىققەت قىلىشىمىز
ھەمدە تىل ھادىسىلىرىنى ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلەشتىن ئىبا-
رەت ماركسىزملىق كۆزقاراش بويىچە كۆزىتىشىمىز، تەھلىل قىلىشىمىز
ۋە تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

بىرىنچى باپ

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى

1 ـ بولۇم تىلنى ئەمگەك ياراتقان

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى مەسىلىسىدە، ئالدى بىلەن، كونكىرىت تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئومۇمى ئىنسانلار تىلىنىڭ پەيدا بولۇشى مەسىلىسىنى پەرقلەندۇرۇش لازىم. كونكىرىت تىلنىڭ پەيدا بولۇشى دېگىنىمىزدە مەلۇم بىر تىلنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغى كوزدە تۇتۇلىدۇ (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغى ياكى قازاق تىلىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش). بۇ شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانلار تىلىنىڭ پەيدا بولۇشى دېگىنىمىزدە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ سوزلەشنى قانداق بىلگەنلىگى، يەنى ئىنسانلارنىڭ تىلغا قانداق ئىگە بولغانلىغى كوزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. تىلشۇناسلىق كونكىرىت تىلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئەمەس، بەلكى ئومۇمى تىلنىڭ (ئىنسانلار تىلىنىڭ) كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىدۇ.

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى مەسىلىسى تىلشۇناسلىقتىكى ئاساسلىق

نەزىرىيۋى مەسىلىلەرنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك ئىنسانلار تارىخىدىكى مۇھىم بىر مەسىلە. لېكىن بۇ مەسىلە ماركسىزىم بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى توغرا ھەل قىلىنمىغان، ھەل قىلىنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىلىرىدىن بولغان ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە بۇ مەسىلىنى پىرىنسىپ جەھەتتىن توغرا ۋە ئىلمىي ئاساستا ھەل قىلىپ، تىلشۇناسلىققا ناھايىتى زور توھپە قوشتى.

كىشىلەر تىل ئارقىلىق پىكىر قىلىدۇ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ. ھازىر كىچىك باللار ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ۋاقىت ئىچىدە مەلۇم تىل بىلەن سۆزلىشەلەيدىغان بولدى. لېكىن قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ تىلىنى يارىتىشى ئاسانغا چۇشمىگەن. ئىنسانىيەت بارلىققا كەلگەن ۋاقىتلار-دىلا تىل بولغان. تىل بولغانلىغى ئۈچۈنلا ئىنسانلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئادەم بولالىغان. دېمەك، تىلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

قەدىمقى زامانلاردا دەرەخ ئۇستىدە ياشايدىغان بوۋىلىرىمىز (ئالاھىدە يۇكسەك تەرەققى قىلغان ئادەمسىمان مايمۇنلار) تەبىئى شارائىتتىنىڭ ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە دەرەخ ئۇستىدە يىگۈدەك نەرسە تاپالماي، يەرگە چۈشۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلار يەمەك-ئىچمەك تېپىش، يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن ئۆملىشىپ ياشىغان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلار بەزى ئاۋازلارنى چىقارسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت ئۇلارنىڭ بەزى ھەركەتلەرنى قىلىشتىكى بەلگىسى ياكى مەلۇم ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئاۋازلىرىدىنلا ئىبارەت بولغان. ئۇلار دەرەخ ئۇستىدىكى ۋاقىتلاردا ئالدىنقى پۇتلىرى بىلەن

تۇتالايدىكەن، ئېسىلالايدىكەن، دەرەختىن يەرگە چۈشكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بۇنداق ھەركەتلىرى تېخىمۇ كۈچەيگەن. شۇنىڭدەك ئالدىنقى پۇتلىرى بىلەن تەدرىجى ھالدا تاش، ياغاچ قاتارلىق نەرسىلەرنى تۇتۇپ، يىرتقۇچ ھايۋانلارغا زەربە بېرەلەيدىغان، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تاپالايدىغان بولغان. تەدرىجى ھالدا ئالدىنقى ئىككى پۇتىنى كوتىرىپ، ئارقا ئىككى پۇتى بىلەن تۇرالايدىغان، بېشىنى ئۇ ياق-بۇ ياققا بۇراپ، توت ئەتراپنى كۈزىتەلەيدىغان بولغان. نەتىجىدە، بارا-بارا ئارقا ئىككى پۇتى بىلەن ماڭالايدىغان بولۇپ ئادەتلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئالدىنقى ئىككى پۇتى تەدرىجى ھالدا قولغا ئايلانغان ھەمدە ناھايىتى ئاددى ئەمگەكلەرنى قىلىشنىمۇ ئۇگەنگەن.

بۇ ۋاقىتلاردا ئىنسانلارنىڭ قەدىمقى ئەۋلاتلىرى تېخى قورال-لارنى ياسىيالمىسىمۇ ۋە ياسالغان قوراللار ئاساسىدىكى ھەقىقى ئەمگەكلەرنى قىلالمىسىمۇ، لېكىن ئەڭ دەسلەپكى تاش ۋە ياغاچ قوراللاردىن پايدىلانغان. بۇنداق ئاددى ئەمگەك داۋاملاشقانسېرى، قول بىلەن پۇتنىڭ خىزمەت تەقسىماتى بەلگىلىنىپ، قورال ياساش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئادەمسىمان مايمۇنلار تەدرىجى ئادەمگە ئوزگىرىشكە باشلىغان ۋە تىلنىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىياجى ۋە ئىمكانىيىتى يارىتىلىشقا باشلىغان.

(1) ئەمگەك تىلنىڭ پەيدا بولۇش زورۇرىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى ئاتا-بوۋىلىرى (يۇكسەك تەرەققى قىلغان ئادەمسىمان مايمۇنلار) باشقا مەخلۇقلارغا قارىغاندا ھۇشيارراق ئىكەن. لېكىن جىسمانى كۈچ جەھەتتە باشقا بەزى يىرتقۇچ مەخلۇقلارغا

يېتەلمەيدىكەن. ئۇلار ئوملىشىپ يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى تۇرىدىكەن، بەزى تەبىي ئاپەتلەرگە قارشى كۈرەش قىلىدىكەن ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى تاپىدىكەن، شۇڭا ئۇلار ئەزەلدىنلا ئىجتىمائى مەخلۇق بولۇپ، ئوملىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن ھەمدە ئاكتىپ ھەرىكەت قىلىدىكەن. بۇنداق ھەرىكەت ئەملىيەتتە ئوبېكتىپ دۇنيانى ئوزگەرتىدىغان ھەرىكەت ۋە ئەمگەك ئىدى. لېكىن ئۇ پەقەت ھەقىقى ئەمگەككە ئايلىنىش جەريانىنى ئوز بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئەمگەك ئىدى، خالاس. بىزنىڭ قەدىمقى بوۋىلىرىمىز (بارلىققا كېلىۋاتقان ئىنسانلار) مۇشۇنداق ئوملىشىپ ئەمگەك قىلىش جەريانىدا شەيئىلەرگە بولغان كوزقاراشلىرىنى ئوزئارا ئالماشتۇرۇش-نىڭ زورۇرلۇگىنى، ئەمگەك ئۇسۇلى ھەققىدىكى تەكلىپلىرىنى ئوزئارا ئالماشتۇرۇشنىڭ زورۇرلۇگىنى، تۇرلۇك ھەرىكەتلەرنى ئوزئارا ماسلىشىپ بىرلىكتە تېخنىكا ئوگىنىلىپ بېرىپ، تېخنىكا ياخشى نەتىجىلەرنى قازىنىپ، ئوبېكتىپ شەيئىلەر ئارقىلىق ئوزلىرى-نىڭ تۇرمۇشىنى تېخنىكا ياخشى قامداشنىڭ زورۇرلۇگىنى ھىس قىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ مايمۇن بىر توپ يىرتقۇچ ھايۋانغا يولۇقۇپ قالغاندا، ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلالماي-لا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا يەم بولۇپ كەتكەنلىگىدەك خەۋپ-لىك ئەھۋاللار يوز بەرگەندە، ھەمرالىرىنى چاقىرىپ يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قانداق ھوجۇم قىلىش توغرىسىدا ئوزئارا مەسلىھەتلىشىش لازىملىغىنى، بىر ئادەمنىڭ مايمۇن چوڭ بىر ياغاچنى كوتىرەلمە-گەندە، بىرنەچچىسى بىللە كوتىرىپ، ھەرىكەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇش ئۇچۇن يەنە ئوزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدىغانلىغىنى ھىس قىلىشقا باشلىغان. شۇڭا ئۇلارغا سوزلەش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش

زورۇرىيىتى تۇغۇلغان. نەتىجىدە ئوملۇك ئەمگەك تىلنىڭ پەيدا بو-
لۇش زورۇرىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ ھەقتە ئېنگېلس: "قولنىڭ
بارغانسېرى تاكامۇللىشىشى ۋە ئەمگەك قىلىش نەتىجىسىدە كىشىلەر
تەبىەت ئۈستىدىن ھوكۇمرانلىق قىلىشقا باشلايدۇ،... ئوزلىرىگە
تونۇش بولمىغان تۈرلۈك خاراكتېردىكى يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى
ئۈچرىتىشقا باشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكنىڭ تەرەققى
قىلىشى جەمىيەت ئەزالىرىنى مۇقەررەر ھالدا يەنمۇ زىچ ئۇيۇشتۇ-
رىدۇ، چۈنكى ئوزئارا ھەمكارلىشىش، بىرلىكتە ھەركەت قىلىشتەك
پائالىيەتلەر پات-پات ئۈچرايدىغان ھادىسىلەردىن بولۇپ قالىدۇ.
مۇشۇنداق ھەمكارلىشىپ بىرلىكتە ئىشلەش ھەر بىر كىشى ئۈچۈن
پايدىلىق ئىكەنلىگى بارغانسېرى ئايان بولىدۇ. قىسقىسى، ئادەم
بولۇپ شەكىللىنىۋاتقانلار بىر بىرىگە بىر نېمە دېمسە بولمايدىغان
دەرىجىگە يېتىدۇ" دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. ماركسمۇ: "تىل
كىشىلەردە ئوزئارا ئالاقلىشىشقا بولغان جىددى تەلەپ، جىددى
زورۇرىيەت تۇغۇلغاندىن كېيىنلا پەيدا بولغان" دەيدۇ. دېمەك،
ئەمگەك جەريانىدا تىلنىڭ پەيدا بولۇش زورۇرىيىتى كېلىپ چىققان.

(2) ئەمگەك تىلنىڭ پەيدا بولۇش ئىمكانىيىتىنى بارلىقا
كەلتۈرگەن.

ئەمگەك ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان ئىنسانلارغا تىل ئارقىلىق ئالاقە-
لىشىشنىڭ، پىكىر قىلىشنىڭ زورۇرىيىتىنى يارىتىپ بېرىش بىلەنلا
قالماستىن، بەلكى تىلنىڭ پەيدا بولۇش ئىمكانىيىتىنىمۇ يارىتىپ
بەرگەن.

تىل تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا
تىلنىڭ پەيدا بولۇش ئىمكانىيىتىنىڭ يارىتىلىشى ئۇچۇن يېتەرلىك

تاۋۇش ماتىرىياللىرى ۋە مەنە ئامىلى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. ئەمگەك باشلانغۇچ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ يېتەرلىك تاۋۇش ماتىرىياللىرى ۋە مەنە ئامىلىغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەرگەن ھەل قىلغۇچ ئامىلدۇر.

ئەمگەك، ئالدى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئوزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىپتىدائى كىشىلەرگە يېتەرلىك تاۋۇش ماتىرىياللىرى تەييارلاپ بەرگەن. ئەمگەك ئادەمىمان مايمۇنلارنىڭ پۇتى بىلەن قولىنىڭ ئىش تەقسىماتىنى بارغانسېرى مۇستەھكەملەپ، ئۇلارنى ئورە تۇرۇپ ماڭالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئادەمىمان مايمۇنلار ئوزلىرىنىڭ ئوپكە ۋە تاۋۇش پەردىلىرىنى خېلى ئەركىن ھەركەتلەندۈرەلەيدىغان بولغان. ئۇلارنىڭ ئېغىز بوشلۇغى بىلەن كاناي يولى بىر توغرا بۇلۇك ھاسىل قىلىپ، ھاۋا ئېقىمىنى ئوپكىدىن تەدرىجى چىقىرالايدىغان بولغان ھەم ھەر خىل توسالغۇلارنى ھاسىل قىلىپ، تۇرلۇك تاۋۇشلارنى چىقىرالايدىغان بولغان. قىسقىسى: "ئاۋاز دولقۇنلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز كوپىيىشى ئارقىسىدا، مايمۇننىڭ تەرەققى قىلىمغان بوغۇزى ئاستا-ئاستا، لېكىن مۇقىم ھالدا ئوزگىرىپ باردى، ئېغىز ئەزالىرىمۇ ئېنىق تاۋۇشلارنى چىقىرىشنى ئاستا-ئاستا ئۇگىنىۋالدى" (ئېنگېلس: «تەبىئەت دىيالېكتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 293 - بەت).

تىل بىرقانچە ئاددى تاۋۇشتىن ھاسىل بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا ئىنسانلار تىلغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن نۇرغۇن تاۋۇشلارنى چىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ خىل ئىمكانىيەت ئەمگەك ئارقىلىقلا يارىتىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەمگەك تەپەككۇرنىڭ بارلىقا كېلىشىنى ئىلمىي سۈرگەن، نەتىجىدە تىل ئېھتىياجلىق بولغان مەنىۋى ئامىل شەكىللىنىشكە باشلىغان. چۈنكى تىلنىڭ مەنىۋى ئامىلى تەپەككۇر ئارقىلىق كېلىدۇ، تەپەككۇر بولمىسا، مەنىۋى ئامىلمۇ بولمايدۇ. ئادەمسىمان مايمۇنلار، ئورە تۈرۈپ ماڭالايدىغان بولغاندىن كېيىن، يۇقۇرى-توۋەن، ئوڭ-سول تەرەپلىرىگە قاراپ شەيئىلەرنى ۋە ھادىسىلەرنى كۆزىتەلەيدىغان بولغان، نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن. ئەمگەك بىلەن قولنىڭ تەرەققى قىلىشى نەتىجىسىدە، قەدىمقى بوۋىلىرىمىز تەبىەتنى بوي سۇندۇرۇشقا ۋە ئۇنىڭغا ھوكۇمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. ئەنە شۇنداق بوي سۇندۇرۇش ۋە ھوكۇمرانلىقنىڭ ھەر قەدىمدىكى تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى (دۇنيانى بىلىشنى) بارغانسېرى كېڭەيتىۋەرگەن، ئۇلارنىڭ تەبىەتتىكى ۋە ئەتراپتىكى شەيئىلەرنىڭ ۋە ھادىسىلەرنىڭ تېخى مەلۇم بولمىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ مېڭىسىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور قەدەملەر بىلەن ئالغا سۈرۈلگەن. ماركس ئېيتقاندەك: "ئەمدى شەكىللىنىۋاتقان كىشىلەر دەسلەپكى ھەركىتى ئارقىلىق تەبىەتتىكى نەرسىلەرنى تېپىپ، ئۇزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدايتتى (شۇڭا ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن). مۇشۇنداق جەريانىنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن بۇ نەرسىلەرنىڭ ئېھتىياجنى قامداش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىگى كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە ساقلىنىپ قالغان. كىشىلەر..... ئۇلارنىڭ ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان تەبىەتتىكى بۇ نەرسىلەر بىلەن باشقا نەرسىلەرنى نەزىرىيە جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇشكە باشلىغان. بىر قەدەم تەرەققى قىلغان مەلۇم سەۋىيە ئاساسىدا ئەينى ۋاقىتتا كىشى-

لەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپ كەلگەن ھەركەتلىرىنى كۇچەيتكەندىن ۋە تەرەققى قىلدۇرغاندىن كېيىن، كىشىلەر بىر خىل، بىر تىپتىكى شەيئىلەرگە ئىسىم قويغان، ئوزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بۇ نەرسىلەرنى باشقا نەرسىلەردىن پەرقلەندۇرگەن." يەنە بىر تەرەپتىن، ئادەمسىمان مايمۇنلار ئەمگەك ئارقىلىق تۇرلۇك يېمەكلىكلەرنى (ئوسۇملۇكلەردىن ھايۋانلارغىچە، خام يېمەكلىكتىن پىششىق يېمەكلىككىچە) تاپقانلىغى ئۈچۈن، بۇ نەرسىلەر قەدىمقى ئەۋلاتلىرىمىزنىڭ مېڭىسىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى ماددى ئاساس بولۇپ قالغان. يېغىپ ئېيتقاندا، نەزەر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، قولنىڭ ئەتراپتىكى ھەر خىل نەرسىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، تۇرلۇك ماتېرىياللارنى تېپىشى بىلەن قەدىمقى بوۋىلىرىمىزنىڭ مېڭە سېستېمىسى تەرەققى قىلغان ۋە تەپەككۇرنىڭ پەيدا بولۇشى ئىلگىرى سۇرۇلگەن. شۇنىڭ بىلەن تىلنىڭ مەنىۋى ئاساس يارىتىلغان. نەتىجىدە تىلنىڭ پەيدا بولۇشنىڭ ئىمكانىيىتى يارىتىلغان.

دېمەك، ئەمگەك تىلنىڭ پەيدا بولۇشنىڭ زورۇرىيىتىنى ۋە ئىمكانىيىتىنى يارىتقانلىغى ئۈچۈن "تىلنى ئەمگەك يارىتقان" دەيمىز.

(3) "تىلنى ئەمگەك يارىتقان" دېيىش بىردىن-بىر توغرا چۈشەندۇرۇش.

ئەمگەك تىلنىڭ پەيدا بولۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ شەرتى. ئەمگەك بولمىسا، تىل پەيدا بولمىغان بولاتتى. ئىنسانلار تىلى ئەمگەك جەريانىدا نەچچە ئون مىڭ يىلنى باشتىن كەچۈرۈپ تەدرىجى بارلىققا كەلگەن. ئېنگېلس: "تىل ئەمگەك داۋامىدا ئەمگەك بىلەن بىللىلا كېلىپ چىققان. بۇ بىردىن-بىر توغرا چۈشەندۇرۇش بولۇپ، ھايۋان بىلەن سېلىشتۇرۇلسىلا، بۇنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ" (ئېنگېلس:

«تەبەت دىالېكتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 293 - بەت) دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن بىردىن - بىر توغرا شەرھىلەش، بۇ تىل ھازىرلىغان ئالاقىلىشىش، پىكىرلىشىشكە ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت ئاساسىي خۇسۇسىيەتنى چۈشەنگەنلىكتىنلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئېنىقلىس دەۋرى- دىكى ئىلمىي ماتېرىياللار بىلەن ئىسپاتلانغانلىغىدىنىدۇر. چۈنكى دارۋىنچىلارنىڭ ھايۋانات تەرەققىياتى ھەققىدىكى تەلىماتى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ ئۆزگىرىشى (تەرەققى قىلىشى) نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەنلىگى ئىسپاتلانغان. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمىي ماتېرىياللار ۋە كېيىنكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن كېشىلەر ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئۆزگىرىشى جەريانىدىكى ئەمگەكنىڭ رولىنى چۈشىنىۋالالايدۇ. 20 - ئەسىردىكى ئېتنومولوگىيە ۋە ئىنسانشۇناسلىقنىڭ يېڭى تەرەققىياتى بۇ شەرھنىڭ توغرىلىغىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ئادەمسىمان مايمۇننىڭ ھالىتىنى تەتقىق قىلىش تىلنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئەمگەكنىڭ رولىنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاپ بەرگەن. لېكىن تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسى ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ كىشىلەرنى قىزىقتۇرۇپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ توغرىلىق تۇرلۇك - تۇرلۇك خىيالىي رىۋايەتلەرنى ياراتقان. بۇ رىۋايەتلەردە تىلنى خۇدا يارىتىپ كىشىلەرگە تەقدىم قىلغان. تىلنى ئاجايىپ دانىشمەن بىر كىشى يارىتقان، دەپ كورستىلمدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئانىتىك زامانلىرىدىن (قەدىمقى يۇنان ھەم رىم زامانلىرىدىن) بېرى تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر- مۇنچە نەزمىلەر يارىتىلغان. مەسىلەن، ئانىتىك پەيلاسوپلىرى تىلنىڭ

كېلىپ چىقىشىنى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل نەزىرىيە بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنغان. بەزى پەيلاسوپلار: تىل تەبىئى يول بىلەن يارىتىلغان، يەنى سوز بىلەن نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەبىئى باغلىنىش بار. كىشىلەرنىڭ ناملىرىنى تەبىئى ھالدا بىلىشۋالغان دەپ ئىسپاتلىماقچى بولغان. يەنە بەزى پەيلاسوپلار بولسا: تىل كىشىلەرنىڭ بىر بىرى بىلەن كېلىشۋېلىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن دەپ قارىغان.

دىمەك، ماركسزىم مەيدانغا كەلگىچە تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل كوزقاراشلار بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ تا 50-يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يا ئۇنداق، يا بۇنداق ناتوغرا قاراشلار چىقىپ تۇرغان. ھازىرمۇ بۇ مەسىلىدە يا ئۇنداق، يا بۇنداق قاراشلار بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بىز ماركسزىمنىڭ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرىدە چىڭ تۇرۇپ، بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز، "تىلنى ئەمگەك ياراتقان" دىگەن ماتېرىيالىستىك كوزقاراشتا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.

2-بولۇم باشلانغۇچ تىل توغرىسىدا

يۇقۇرىدا تىلنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغى ھەققىدە توختالدۇق. ئەمدى ئىنسانلارنىڭ قەدىمقى تىلى زادى قانداق تىل ئىدى؟ دىگەن مەسىلىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. باشلانغۇچ تىلنىڭ قىياپىتىنى كونكرىت تەسۋىرلەپ بېرىشكە بولمىسۇ، لېكىن بۇ ھەقتىكى بىرمۇنچە پىرىنسىپالىق چۈشەنچىلەرنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

باشلانغۇچ تىل دەسلەپتىلا تاۋۇشلۇق تىل ئىدى، ئىنسانلار ئوز-

ئارا ئالاقىلىشىدىغان، پىكىرلىشىدىغان تاۋۇشلۇق تىل ئىدى، تاۋۇش ماتېرىيالىرىنى ماددى پوست قىلغان، مەنىۋى ئامىلنى مەزمۇن قىلغان ھازىرقى تىللارغا ئوخشاش تەركىۋىي قىسىملىرى بار تاۋۇشلۇق تىل ئىدى. چۈنكى تىل يۇقۇرقىدەك جەھەتلەر ھازىرلانغاندىلا تىل بولالايدۇ، بولمىسا تىل بولالمايدۇ، ھەتتا باشلانغۇچ تىلىمۇ بولالمايدۇ. لېكىن باشلانغۇچ تىل ھەققىدە تۇرلۇك نەزەرىيە ۋە كوزقاراشلار بولۇپ ئوتكەن.

تىلنى "ئايرىم شەخسنىڭ ئوز پىكرىنى ئاۋال ئوزى ئۇچۇن، شۇ سەۋەپتىن كېيىن باشقىلار ئۇچۇن بىلدۇرۇش ئېھتىياجى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان" دەپ قارايدىغان ئىندۇكتىۋىزملىستىك نەزەرىيىچىلەر باشلانغۇچ تىل ھەققىدە "تەقلىدىي ئاۋاز تىلى" نەزەرىيىسى بىلەن "ئىملىق تىل" نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى.

"تەقلىدىي ئاۋاز تىلى" نەزەرىيىسى باشلانغۇچ تىل تەقلىدىي ئاۋاز تىل ئىدى، كىشىلەر ئوز ئەتراپىدىكى نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازلىرىنى دوراش ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىتىش ئارقىسىدا باشلانغۇچ سوزلەرنى پەيدا قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇ نەزەرىيىنىڭ ھامىلىرى تىلدىكى بارلىق سوزلەر كىشىلەرنىڭ نەرسىلەر چىقارغان ئاۋازنى دوراپ، شۇ نەرسىلەرگە نام بېرىشى ئارقىسىدا يارىتىلغان دەپ دەۋا قىلىدۇ. سوزلەرنىڭ يارىتىلىشى، ھەقىقەتەن، مۇشۇ نەزەرىيىنىڭ ھامىلىرى ئېيتقاندەك بولسا، دۇنيادىكى نەچچە مىڭ تىلدىكى سوزلەر بىر خىللا ئېيتىلغان بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، تەبىەتتىكى كوپلىگەن نەرسىلەر (مەسىلەن، تاغ، يەر، كۇن، ئاي، تاش، ياغاچ قاتارلىق نەرسىلەر) ھېچقاچان ئوزىچە تەبىي ھالدا ئاۋاز چىقارمايدۇ، ئۇنداق بولسا، باشلانغۇچ دەۋردىكى بوۋىلىرىمىز مۇشۇنداق ئاۋاز

چىقارمايدىغان نەرسىلەرگە قانداق قىلىپ نام بەرگەنـدۇ؟!..... توغرا، بەزى سوزلەر كىشىلەرنىڭ نەرسە ئاۋازىنى دورىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن (مەسىلەن، شىر-شىر، جاراڭ-جۇرۇڭ، تاراق-تۇرۇق، كاككۇك، هوپۇپ دېگەنـگە ئوخشـاش). لېكىن بۇنداق سوزلەر ناهايىتى چەكلىك بولغانـلىقى هەم تىلـدا مۇهىم رول ئوينىيالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، باشلانغۇچ تىلنى تەقلىدىي ئاۋاز تىلى ئىدى دېيىشكە ئاساس تېپىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىملىق تىل نەزىرىيىسى تەرەپدارلىرى باشلانغۇچ تىل ئىمـلىق تىل ئىدى، تىلدىكى بارلىق سوزلەر كىشىلەرنىڭ ئېچكى تۇيغۇلىرى، قەهرى-غەزەپلىرى، تۇغما هىسلىرى ۋە ئىختىيارسىز ۋاقىراشـلىرى نەتىجىسىدە پارتىلغان دەپ قارايـدۇ. توغـرا، هەرقايـسى تىللاردا ئىملىق سوزلەر هەم ئىملىق سوزلەر ئاساسىدا ياسالـغان سوزلەر بار (مەسـىلەن: ئاھ، پاھ، ئۇھ، ئىخ، ئاھ ئۇرۇش، ۋايـىاش، ئىگىراش... قاتارلىق). لېكىن بۇنداق سوزلەر قايسى تىلدا بولسۇن، ناهايىـتى چەكلىك، هەتتا تەقلىدىي ئاۋاز ئارقىلىق يارىتىلـغان سوزلەردىنـمۇ ئاز. ئەگەر تىلدىكى بارلىق سوزلەر مۇشۇ نەزىرىيىنىڭ تەرەپدارلىرى ئېيتقاندەك بارلىققا كەلگەن بولسا، ئۇ چاغدا ئېچكى هىس-تۇيـغۇغا ئىگە بولـمىـغان نەرسـىلەرگە قانـداق نام بېرىـش مۇمـكىن؟!... دېمەك، باشلانغۇچ تىل ئىملىق تىل ئىدى دېگەن نەزىرىيىمۇ ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ئەمەس.

باشلانغۇچ تىلنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىگىدىـكى ئۇچىنـچـى خىل نەزىرىيە "ئەمگەكتە ۋاقىراش تىلى" نەزىرىيىسىدۇر. بۇنداق نەزىرىيىنىڭ هامىلىرى تىلدىـكى بارلىـق سوزلەر كىشـىلەرنىڭ بىرلىكـتە ئەمگەك قىلىشى جەريانىدا ئەمگەك قىلىشقا ئۇندەيدىغان، ئوز بېشىم-

چىلىق بىلەن چىقىرىلغان ئاۋازلىرى نەتىجىسىدە يارىتىلغان دەپ قارايدۇ. بۇ قارىماققا ماتېرىيالىستىك نەزىرىيىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئەمگەك قىلىش جەريانىدىكى ۋاقىراشلار ئەمگەكتىكى ھەركەتنى بىر قېلىپقا سېلىشتا ياكى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە مەلۇم رول ئويناپىدىغان بىر خىل قوراللا بولغان، خالاس. ئەپسۇسكى، ئۇنداق ۋاقىراشلار ھېچقاچان كىشىلەرنىڭ ئالاقە ۋاستىسى بولالىغان ئەمەس، بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق ۋاقىراشلار ئاساسىدا يارىتىلغان سوزلەر ھازىر بىرەر تىلدىمۇ ئۇچرىمايدۇ. چۈنكى ئۇنداق ۋاقىراشلار سوز-لۇك مەنىگە ئىگە ئەمەس.

باشلانغۇچ تىلنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى يەنە بىر خاتا نەزىرىيە "ئىما-ئىشارەت تىلى" نەزىرىيىسىدۇر. بۇ نەزىر-ىيىنىڭ ھامىلىرى باشلانغۇچ تىل ئىما-ئىشارەت تىلى ئىدى، تاۋۇش-لۇق تىل پەيدا بولغىچە ئىنسانلار بىر بىرى بىلەن ئىما-ئىشارەت ئارقىلىق ئالاقە قىلىشقان دەپ قارايدۇ. نېمىس ئالىمى ۋ. م. ۋۇندت (W M Wundt 1832—1920) بىرىنچى بولۇپ بۇ نەزىرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى دەۋرلەردە ئاكادېمىك ن. يا. مارر (1864—1934) بۇ نەزىرىيىنى داۋاملاشتۇرغان، ھەتتا بۇنى ماركسىزىملىق نەزىرىيە دەپ داۋراڭ سالغان. ئۇ تا ئەمگەك پەيدا بولۇپ، ئىنسانلار ئەمگەك قوراللىرىنى ياراتقىچە كىشىلەردە تاۋۇشلۇق تىل بولمىغان، "ئىما-ئىشارەت تىلى"لا بولغان، كىشىلەر بىر مىليوندىن بىر يېرىم مىليون يىلغىچە بولغان ۋاقىت داۋامىدا مۇشۇ تىل (ئىما-ئىشارەت تىلى) ئارقىلىق ئالاقە قىلىشقان دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە، قەدىمقى زامانىدا كىشىلەرنىڭ بىردىن-بىر ئالاقە ۋاستىسى بولغان "ئىما-ئىشارەت تىلى" ئۇزاق زامانلاردىن كېيىن تاۋۇشلۇق تىلغا

ئايلانغان دەپ دەۋا قىلىدۇ. ن. يا. مارر: ئادەمسمان مايمۇنلار هايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشتىن بۇرۇنلا بىر بىرى بىلەن "ئىما-ئىشارەت تىلى" ئارقىلىق ئالاقە قىلىشقان دەپ كورسىتىدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇ دەۋرلەردە ئادەمسمان مايمۇنلار ئەمگەك قىلىشنى بىلمەيتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئايمىغى قول ۋەزىپىسىنى ئەمەس، بەلكى ئاياق ۋەزىپىسىنى بېجىرەتتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇ دەۋرلەردە ئادەمسمان مايمۇنلار قايسى ئەزاسى ئارقىلىق ئىما-ئىشارەت قىلسۇن. بۇ، ئەلۋەتتە، مۇمكىن ئەمەس. توغرا، ئىما-ئىشارەت قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ ئوزئارا ئالاقە قىلىشدا قسمەن رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن مارر ئېيتقانىدەك، كىشىلەر نۇتقىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىدا "ئىما-ئىشارەت تىلى" ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىشدا بىردىن-بىر ۋاستە بولغان ئىدى دېيىش تامامەن خاتا. شۇڭا ستالىن ماررچىلارغا قاتتىق رەددىيە بېرىپ: "ئىشارەت تىلى دېيىلگەن تىل ناھايىتى كەمبەغەل ۋە چەكلىك بولغاچقا بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھېچنىمگە ئەرزىمەيدۇ؛ ئەمىلىيەتتە، ئۇ، تىل ئەمەس، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدە تاۋۇشلۇق تىلنىڭ ئورنىنى باسالايدىغان سەپلىمىمۇ ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ بەزىدە ئوز نۇتقىدا مەلۇم تەرەپلەرنى تەكتلەش ئۈچۈن قوللىنىدىغان يارىمچى ۋاستىسى، بۇ يارىمچى ۋاستە ئېپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىنتايىن چەكلىك بولىدۇ. ئېپتىدائى ياغاچ ساپاننى ئوزىگە بەش چىشلىق تومۇر سوقا ۋە قۇرلاپ تېرىش ماشىنىسى بىلەن تىلگەن زەنجىر تاپانلىق زامانىۋى تىراكتۇر بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ قارىغىلى بولمىغاندەك، ئىشارەت تىلىنىمۇ تاۋۇشلۇق تىل بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ قارىغىلى بولمايدۇ" («مارکسزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلە-

لىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 65 - بەت)
دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

دىمەك، ستالىن ئېيتقاندەك: "تارىختا ئۇزۇنىڭ تاۋۇشلۇق تىلى بولمىغان ھېچقانداق بىر ئىنسانىيەت جەمىيىتى — مەيلى ئۇ ئەڭ قالاق جەمىيەت بولسۇن — بولغان ئەمەس" (يۇقۇرقى كىتاپ، 64 - بەت).

باشلانغۇچ تىلنىڭ كونكرېت ھالىتىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىگىنى ھازىر ئېنىق بىر نېمە دېيىش ئەمەس، ئەلۋەتتە. لېكىن ستالىن ئېيتقاندەك: "شۇنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان تىلىنىڭ ئامىللىرىغا قۇللۇق دەۋردىن بۇرۇنقى ئەڭ قەدىمقى زاماندىلا ئاساس سېلىنغان ئىدى، ئۇ چاغدا تىل مۇرەككەپ ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ناھايىتى ئاز ئىدى، لېكىن ئۇ ئۇزۇنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىگە ئىدى، گەرچە بۇ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش بەكمۇ باشلانغۇچ دەرىجىدە بولسىمۇ، لېكىن بەرىبىر گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ئىدى" (يۇقۇرقى كىتاپ، 36 - بەت).

باشلانغۇچ تىلنىڭ تاۋۇش سېستىمىسىمۇ تازا ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇڭا باشلانغۇچ تىلنى ھازىرقى زامان تىلىغا ئوخشاش دەپ قاراشقا بولمايدۇ، چۇنكى ئىنسانىيەت تىلى باشلانغۇچ تىل ئاساسىدا ناھايىتى ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىدا (ئېھتىمال نەچچە يۈز مىڭ يىل، ھەتتا مىليون يىل جەريانىدا) ھازىرقىدەك دەرىجىگە يەتكەن، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى باپ

تىلنىڭ ماھىيىتى

1- بولۇم تىل ۋە نۇتۇق، تىلنىڭ ئاساسى

تىلنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقىنى چۈشىنىشكە شۇنىڭدەك تىلنىڭ ئاساسىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

1. تىل ۋە نۇتۇق

ھەر بىر كىشى ئاز دېگەندە بىر تىلنى بىلىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر خەنزۇ تىلىنى، بەزىلەر رۇس تىلىنى، بەزىلەر ئىنگلىز تىلىنى، بەزىلەر ئۇيغۇر ياكى قازاق تىلىنى بىلگەنگە ئوخشاش.

تىل ئۇزۇنىڭ قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ئېيتقاندا، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گىراماتىكىدىن تەركىپ تاپقان بىر سىستىما. قانداقلا تىل بولسۇن (مەيلى خەنزۇ تىلى، مەيلى رۇس تىلى، مەيلى ئىنگلىز تىلى، مەيلى ئۇيغۇر ياكى قازاق تىلى بولسۇن) ئۇز ئالدىغا بىر سىستىمىدۇر. لۇغەت تەركىبى دېگەن، ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا، تىلدىكى بارلىق سوزلەرنىڭ يىغىندىسى. ئۇيغۇر تىلىدىكى

ئادەم، ھايۋان، سۇ، تۇز، ئاش، ماك، تۇر، كەت، ئاق، قارا، كوك، مەن، سەن، ئۇ، بەش، ئالتە، يەتتە، ئاجايىپ، تازا، بەك..... دىگەنگە ئوخشاش بارلىق سوزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. گىراممماتىكا تىل تەركىپلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تۇرلۇك قائىدىلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر، ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، تىلنىڭ قانۇنلىرىدۇر. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ "ئىگە-تولدۇرغۇچى-خەۋەر" دىگەندەك تەرتىپتە بىرىكىپ كېلىشى جۇملە تۇزۇلۇشىدىكى بىر خىل قائىدىدۇر. ئوخشىتىشقا توغرا كەلسە، لۇغەت تەركىۋى خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالىغا ئوخشاش بولسا، گىراممماتىكا خۇددى قۇرۇلۇشنىڭ قائىدىلىرىگە ئوخشاش.

مەيلى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ياكى گىراممماتىكىسى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تاۋۇش ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن تەركىپ تاپقان. بۇنىڭ قايسىبىر تەرىپى كەم بولسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. تاۋۇش تىل تەركىپلىرىنىڭ شەكلى بولسا، مەنە تىل تەركىپلىرىنىڭ مەزمۇنىدۇر. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى "دەپتەر" دىگەن سوزدىكى "د-ە-پ-ت-ە-ر" تاۋۇشلىرى بۇ سوزنىڭ شەكلى بولسا، "خەت يازىدىغان تۇپلەنگەن سىزىقلىق ياكى سىزىقسىز قەغەز" دىگەن بۇ سوزنىڭ مەنىسى (مەزمۇنى) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. "چى" دىگەن قوشۇمچىدىكى "چ-ى (q-i)" تاۋۇشلىرى بۇ قوشۇمچىنىڭ شەكلى بولسا، "مەلۇم كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم (ئىشچى، خىزمەتچى دىگەنلەرگە ئوخشاش) ئۇنىڭ مەنىسى (مەزمۇنى) دۇر. مەنە ئىپادىلىمەيدىغان ھەرقانداق ئاۋاز (تاۋۇش) تەبىي ئاۋاز (تۇرلۇك تەبىي ھادىسىلەرنىڭ ئاۋازىغا

ئوخشاش) بولۇپ هساپلىنىدۇ. ئۇنداق ئاۋاز تىل ئامىلى بولالمايدۇ.

تىلدا قانداق تاۋۇش ۋە قانداق مەنىنىڭ بولىدىغانلىغى، قايسى تاۋۇش قايسى مەنىنى ئىپادىلەيدىغانلىغى، تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تىل تەركىپلىرى، تاۋۇش بىلەن تاۋۇشنىڭ قانداق بىرىكىدىغانلىغى، ئۇ مەنە بىلەن بۇ مەنىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقلىغى جەھەتلەردە ھەرقايسى تىللارنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بولىدۇ.

دىمەك، تىلنى تەھلىل قىلغانىدا، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋى بىلەن گىرامماتىكىسىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن تەھلىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى تاۋۇش بىلەن مەنىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتـ تىنمۇ تەھلىل قىلىش كېرەك.

نۇتۇق تىلغا ئوخشايدۇ، بىر خىل تىلدىكى كىشىلەرنىڭ نۇتقى ئوخشاش بولمايدۇ. نۇتۇق سوزلەش (يېزىش) ياكى گەپ قىلىش دىمەكتۇر. مەسىلەن، بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى بىلەن سوزلىگىنىمىز (ياكى يازغىنىمىز)، يەنى سوزلىگەن ياكى يازغان جۇملە-جۇملە سوزىمىز (ھەتتا سوزلىگەن ياكى يېزىپ چىققان بىر ماقالىمىز ۋە ئەسىرىمىز) نۇتۇق بولۇپ ھساپلىنىدۇ.

دىمەك، كىشىلەر دائىم نۇتقىي پائالىيەتتە (ھەركەتتە) بولىدۇ. بۇ پائالىيەت جەريانىدا نۇتقىي ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۇرىدۇ. تىل ھەر بىر شەخسنىڭ نۇتقىي ھەركىتىدە ئوبېكتىپ ھالدا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوزىنىڭ نۇتقىي ئەسىرىگە ياكى نۇتقىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. تىل نۇتقىي ھەركەت ۋە نۇتۇقنىڭ ئەڭ مۇھىم ھەل قىلغۇچ ئامىلى بولۇپ ھساپلىنىدۇ.

تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى توۋەندىكى جەھەتـ

لەردە ئېنىق كورۇلىدۇ.

(1) تىل بىلەن نۇتۇق بىر بىرى بىلەن زىچ باغلانغان ۋە بىر بىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بولىدۇ. چۈنكى نۇتۇقنىڭ كىشىلەرگە چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈن، شۇ ئاساستا ئالاقىلىشىش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، تىل بولمىسا بولمايدۇ. شۇنىڭدەك تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ۋۇجۇتقا كېلىشى ئۈچۈنمۇ نۇتۇق بولمىسا بولمايدۇ. چۈنكى تىل تۇرلۇك نۇتۇقلاردا ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

(2) نۇتۇقتىمۇ تىلدىكىگە ئوخشاش تاۋۇش ئاساسلى بولىدۇ. نۇتۇقنىڭ تاۋۇش ئاساسلى تىلنىڭ تاۋۇش سېستىمىسىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، لېكىن نۇتۇقنىڭ تاۋۇش ئاساسلى پۇتۇنلەي تىلغا مەنسۇپ. ئۇنىڭدا شەخسى ئالاھىدىلىك يوق دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى نۇتۇقنىڭ تاۋۇش ئاساسلىدا ھەر بىر شەخسنىڭ نۇتقى ئالاھىدىلىكىنى كورسىتىدىغان تاسادىپى، قوشۇمچە، بېقىندى نەرسىلەر بولىدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، نۇتۇقتا ئورتاق تىلغا خاس بولمىغان بەزى تاۋۇش ئاملىرى بولىدۇ، بۇ خىل ئامىل شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسگە چۈشىنىشلىك بولمايدۇ. تىلغا خاس ھەقىقى تاۋۇشلۇق ئامىل شۇ تىلنىڭ فونېمىلىرىدۇر. چۈنكى بۇ خىل تاۋۇشلار شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان جەمىيەتنىڭ پۈتۈن ئەزالىرىغا چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

(3) تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ مەنىۋى ئاملى ئاساسەن ئوخشاش. لېكىن كىشىلەرنىڭ تىلدىكى سوزلەرنى خاتا ئىشلىتىشى ياكى بەزى سوزلەرنى خاتا چۈشىنىشى سوز مەنىلىرىدىكى سۇبېكتىپ تۇس ئالغان نەرسىلەر تىلغا خاس ئەمەس، نۇتۇققا خاس. تىلدا ئاساسەن سوزنىڭ ئوبېكتىپ مەنىسى تەتقىق قىلىنىدۇ، نۇتۇقتا بولسا سوزنىڭ

ئوبېكتىپ مەنىسى بىلەن بىللە سۈبېكتىپ تۈس ئالغان ئوخشىتىشتەك جەھەتلەرمۇ تەتقىق قىلىنىدۇ. توغرا، سوز مەنىسىنىڭ سۈبېكتىپ ئاملى سوزنىڭ ئوبېكتىپ مەنىسى ئاساسدا بارلىققا كېلىدۇ. لېكىن تەرەققىياتتىن قارىغاندا، سوز مەنىسىنىڭ سۈبېكتىپ ئاملى نۇتۇقتا قېلىپلىشىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاچقا، سوزنىڭ ئوبېكتىپ مەنىسىگە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ، نەتىجىدە تىلغا خاس نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

(4) تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ ئوخشاشلا سىنىپىيلىكى يوق. تىل ئالاقىلىشىش ۋاستىسى بولسا، نۇتۇق ئالاقىلىشىشنىڭ ئۇسۇلى. شۇڭا كىشىلەر ئالاقىلىشىشنىڭ ئۇسۇلىنى ئەركىن تاللىيالايدۇ. ئەنە شۇ تاللاش نەتىجىسىدە نۇتۇقتا شەخسنىڭ ئىرادىسى (خاھىشى) ھەم شەخسنىڭ تىلدىن پايدىلىنىش ئالاھىدىلىكى ئەكس ئېتىلىدۇ. بۇ خىل كوللېكتىپ ئىرادە مەزكۇر تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىغا جەزمەن ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. شۇڭا شەخسى سوزلەرنىڭ تەلەپ-پۇزنى، مەنىسىنى، گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ئوزگەرتەلمەيدۇ، بۇنداق قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ.

(5) تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ ئوزىگە خاس تەركىۋىي قىسمىلىرى بولىدۇ. نۇتۇقنىڭ تەركىۋىي قىسمى كونكىرىت جۇملىنىڭ ياكى سوزنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى بولسا، تىلنىڭ تەركىۋىي قىسمى فونېما، سوز ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ياكى كونكىرىت مەزمۇندىكى پىكرى ھامان كونكىرىت جۇملە شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا كونكىرىت جۇملىنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى نۇتۇقنىڭ-تەركىۋىي قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ

ئېيتقاندا، كونكىرىت جۇملىلەرنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى ئايرىغىلى بولمايدىغان بىر پۈتۈنلۈك ھاسىل قىلغاچقا، ئۇنى نۇتۇقنىڭ بولىگى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. تىلشۇناسلىق سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلگەن ئومۇمى خاراكتېرلىق جۇملىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا جۇملىدىكى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ باغلىنىش قائىدىلىرى شۇنىڭدەك ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن فونېمىلار تىل بولىگى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دېمەك، تىلنى تەتقىق قىلىشتا نۇتۇقنى تەتقىق قىلىشتىن باشلاپ، نۇتۇقتا ئىپادىلەنگەن كەڭ كولەمىلىك ئومۇمى خاراكتېرلىق تىل ماتېرىياللىرىنى يىغىنچاقلاش ۋە خۇلاسىلاش ئارقىلىق قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

2. تىلنىڭ ئاساسى

لۇغەت تەركىۋى بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش تىلدا كەم بولسا بولمايدۇ، لېكىن "تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ــ تىلنىڭ ئاساسى، تىل خۇسۇسىيىتىنىڭ ماھىيىتى" (ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 ـ بەت).

ئاساسىي لۇغەت فوندى لۇغەت تەركىۋىدىكى ئەڭ مۇھىم نەرسە. ئۇنىڭ تەركىۋىدە ئومۇمىي خەلقە چۇشىنىشلىك، ئادەتتە كوپ قوللىنىلىدىغان تۇپ سوزلەر بولۇپ، بۇ خىل سوزلەر لۇغەت فوندىنىڭ مېغىزى ھىساپلىنىدۇ. لۇغەت فوندىغا دائىر سوزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرگە قارىغاندا ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومرى ناھايىتى ئۇزاق بولىدۇ. بەلكى تىلدا يېڭى سوزلەرنى ياساشقا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "باش، تاش،

ئاش، ئات، سۇ، ئاق، سېرىق، ئۇلۇغ، مەن، سەن، ئۇ، بەش، يەتتە، بىر، ئۈچ، ماڭ، تۇر، قال، بول، كەت، ئەت، تېز، بۇرۇن، كېيىن" قاتارلىق سوزلەر تا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ھازىر-غىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە ۋە كوپ قوللىنىلماقتا ھەمدە باشقا سوز-لەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولماقتا. دېمەك، ئاساسىي لۇغەت فوندى تۇراقلىق بولۇپ، ناھايىتى ئاستا ئۆزگىرىدۇ.

ستالىن: "گىرامماتىكىدا سوزنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىلىرى، سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتېر بېرىلىدۇ" دەيدۇ. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش نۇرغۇن دەۋرلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، تىلغا ھەم جان، ھەم تەن بولۇپ سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى لۇغەت فوندىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە تۇرلىنىشىنى كورستىدىغان "نىڭ، نى، غا، قا، دا، تا، چى، لىق، لىك، سىز" قاتارلىق قوشۇمچىلار قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى جارى قىلىپ كەلگەن بولسا، ئىگە خەۋەردىن بۇرۇن كېلىدىغان، خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلە-دىغان، تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان، ئېنىقلە-غۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان جۈملىدىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋىمۇ قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ئوخشاش بولۇپ كەل-مەكتە.

دېمەك، ئاساسىي لۇغەت فوندى بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش، تۇراقلىق، مۇستەھكەم بولغانلىغى ئۈچۈن، تىلنىڭ ئاساسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بىر تىل ئۇزۇكە خاس گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە لۇغەت فوندىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئاز سانلىق كىشىلەر ياكى ئايرىم شەخسلەر بەزىدە ئايرىم سوزلەرنى ئىجات قىلىشى ياكى ئىشلىتىشى مۇمكىن (مەسىلەن، بەزى زىيالىلارنىڭ خەلق چۈشەنمەيدىغان سوزلەرنى ئىشلەتكەنلىگىگە ئوخشاش). بۇنىڭغا قاراپ ئۇنى باشقا تىلدا سوزلەۋاتىدۇ دىگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئۇ ئۇز سوزىدە ئايرىم گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئايرىم لۇغەت فوندىدا سوزلىيەلمەيدۇ، بەلكى ئۇزىنىڭ مىللى تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندى ئاساسىدا سوزلەيدۇ.

بىر تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى شۇ تىلنىڭ ئاساسىي قىياپىتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئۇ تىل باشقا تىللاردىن ئۇزۇكە خاس گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندى ئارقىلىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "بىز بۇ كىتاپنى ئوقۇيمىز" دىسەك، خەنزۇ تىلىدا "我们读这本书" دىيىلىدۇ. بۇنىڭدا بۇ ئىككى تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىغىنى ئېنىق كورگىلى بولىدۇ، چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا خەۋەر جۇملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە، خەنزۇ تىلىدا جۇملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن. ئەمدى، ئۇيغۇر تىلىدا "ياخشى ئادەم" دىيىلسە، خەنزۇ تىلىدا "好人" دىيىلىدۇ. رۇس تىلىدا "qelowek, wot" دىيىلىدۇ. مانا بۇ 3 تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ. شۇڭا، باشقا بىر تىلنى ئۇگەنگەندە، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندىنى ئۇگىنىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

2-بولۇم تىل بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە

بۇ بولۇمدە تىلنىڭ نىمە ئۈچۈن ئىجتىمائى ھادىسە ئىكەنلىگى، تىلنى تەبىي ھادىسە، شەخسى ھادىسە، ئۇستىقۇرۇلمىغا مەنسۇپ ھادىسە دېگەن كوزقاراشلارنىڭ نىمە ئۈچۈن خاتا ئىكەنلىگى ھەققىدە توختىلىمىز.

1. تىل ئىجتىمائى ھادىسە

تىلنىڭ ئىجتىمائى ھادىسە ئىكەنلىگىنى، ئالدى بىلەن، تىل تاۋۇشى بىلەن مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنىڭدەك دۇنيادىكى تىللارنىڭ تۇرلۇك بولۇشى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تىل تەركىپلىرى، گەرچە، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىگىدىن ھاسىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنىنىڭ بىرىكىشى ھەققىدە مۇقەررەر قانۇنىيەت يوق. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئوخشاش بولمىغان مەنە ئوخشاش تىللاردا ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "تۇپلەنگەن ئەسەر" دېگەن مەنە ئۇيغۇر تىلىدا kitap دېگەن تاۋۇشلار بىلەن ئىپادىلەنسە، خەنزۇ تىلىدا shu، رۇس تىلىدا kniga، ئىنگلىز تىلىدا book دېگەن تاۋۇشلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بىر خىل مەنە بىر تىلدا ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئادەم، ئىنسان، كىشى، ئىتتىك، چاپسان، تېز" ۋە شۇلارغا ئوخشاش). شۇنداقلا ئوخشاش بولمىغان مەنە ئوخشاش تاۋۇشلار بىلەن ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن (مەسىلەن،

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئات" دېگەن سوز ئۇچ مەنىنى، "قارا" دېگەن سوز ئىككى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ).

تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ قانداق ئاساستا ئوزئارا بىرىكىپ ئالاھىدە تىل تەركىپلىرىنى ھاسىل قىلىشى تەبىي ھالدا بەلگىلەنمەستىن، بەلكى مەلۇم جەمىيەت كوللېكتىۋىنىڭ ئىرادىسى ئارقىلىق ۋە ئۇزاق زامان قوللىنىلىپ ئىجتىمائى ئادەتكە ئايلىنىشى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. ئۇ جەمىيەتتە ھايات كەچۈرۈۋاتقان ھەر بىر شەخس بۇ ئادەتكە ئەمەل قىلىدۇ. مەلۇم شارائىتتا جەمىيەت كوللېكتىۋىنىڭ قەدىمىي تىل ئادەتلىرىدە بەزى ئوزگىرىشلەر بولىدۇ. ئەلۋەتتە. مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئانىيىغ" سوزىنىڭ ئورنىغا "يامان"، "ئەسكى" سوزلىرى، "بودۇن" سوزىنىڭ ئورنىغا "خەلق" سوزى، "بود" سوزىنىڭ ئورنىغا "تەخت" سوزى، "تالۇي" سوزىنىڭ ئورنىغا "دېگىز" سوزى، "يەگ" سوزىنىڭ ئورنىغا "ياخشى" سوزى، "ئۇكۇس" سوزىنىڭ ئورنىغا "كوپ" سوزى، "قاتىلى" سوزىنىڭ ئورنىغا "ھارۋا" سوزى، "ئۇد" سوزىنىڭ ئورنىغا "كالا" سوزى، "ئۇدچى" سوزىنىڭ ئورنىغا "پادىچى" سوزى قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغىنىغا ئوخشاش. بۇنىڭدىن يېڭى ئىجتىمائى ئادەتنىڭ كونا ئىجتىمائى ئادەتنىڭ ئورنىنى باسىدىغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. مەيلى قانداقلا بولسۇن، تىلدىكى تاۋۇش ۋە مەنە بىرلىگى ئاساسىدىكى تىل تەركىپلىرىنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائى كوللېكتىپ تەرىپىدىن قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلىنىش بىلەن مۇقىملىشىدۇ. تىل تەركىپلىرىدىكى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى ئادەتلىنىش نەتىجىسىدە مۇقىملىشىپلا قالماستىن، بەلكى يا ئۇنداق، يا بۇنداق لۇغەت تەركىۋى، يا ئۇنداق، يا بۇنداق گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭ ھەممىسى ئادەتلىنىش نەتىجە-

سده مۇقملىشىدۇ. دۇنيادىكى ھەر خىل تىللارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ قوللىنىلىپ ئادەتلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، تىلنىڭ جەمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ تىلنىڭ ئىجتىمائى ھادىسە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

جەمىيەت بولمىسا تىل بولمايدۇ. چۈنكى تىل جەمىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن. ئىنسانىيەت جەمىيىتىدىلا تىل بولىدۇ. ئىنسانلاردىن باشقا بەزى يۇكسەك دەرىجىدىكى ھايۋانلارمۇ بەزى تاۋۇشلارنى چىقىرالايدۇ ۋە ھەركەتلىنەلەيدۇ، سىزەلەيدۇ، لېكىن ئۇلاردا گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ئىگە ھەقىقى تىل بولمايدۇ. تىل ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ ۋە ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ يوقىلىشى بىلەن بىللە يوقىلىدۇ. بىز قەدىمقى بەزى يادىكارلىقلارنى ئوقۇيدىغان بولساق، بىر مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىغىنى كۆرىمىز. بۇ خىل ئۆزگىرىش بىر مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن. شۇڭا ستالىن: "تىل جەمىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە پەيدا بولغان ۋە تەرەققى قىلغان. تىل جەمىيەتنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەن بىللە ھالاك بولىدۇ؛ جەمىيەتتىن تاشقىرى تىل يوق" («ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 29 ـ بەت) دەيدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، جەمىيەتتە تىل بولمىسا بولمايدۇ. تىل

جەمىيەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. تىل ئىنسانلارنى باشقا مەخلۇقلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرى — ئادەمسىمان مايمۇنلار ئادەمگە ئايلىنالىغان، جەمىيەت بولۇپ ئۇيۇشالىغان. تىل جەمىيەت تەرەققىياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم كۇچلەرنىڭ بىرى. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى تىلنىڭ ياردىمى بىلەن تەرەققى قىلالايدۇ. كىشىلەرنىڭ جەمىيەتتىكى بارلىق پائالىيەتلىرى (مەيلى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولسۇن، مەيلى سىنىپىي كۇرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبە پائالىيەتلىرى بولسۇن) تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. چۈنكى ئىنسانلار ھەر جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى تىل ئارقىلىقلا ئوزئارا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات مىراس قالدۇرالايدۇ. "پۈتۈن جەمىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا، جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان تىل بولمىسا، جەمىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىدۇ، يىمىرىلىدۇ ۋە جەمىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ" (يۇقۇرقى كىتاپ، 30 - بەت). دېمەك، ستالىن ئېيتقاندەك: "تاۋۇشلۇق تىل ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا، جەمىيەت تۈزۈشىگە، ئوز تەپەككۇرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىغا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرۇشىغا، تەبىەت كۈچلىرى بىلەن غەلىبىلىك تۇرده كۇرەش قىلىشىغا ھەمدە ھازىرقى ۋاقىتتا بىز قولغا كەلتۈرگەن تەرەققىياتقا يېتىشكە ياردەم بەرگەن كۇچلەرنىڭ بىرى" (يۇقۇرقى كىتاپ، 64 — 65 - بەت).

2. تىل تەبىي ھادىسە ئىلمىس، شۇنداقلا شەخسى ھادىسىمۇ ئىلمىس

تىل تەبىي ھادىسە ئىلمىس، ئەلۋەتتە. لېكىن 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەزى تىلشۇناسلار تىل بىلەن جانلىق ئورگانىزىمنى سېلىشتۇرۇپ، تىلنى تەبىي ھادىسە دەپ قارىغان ئىدى. مەسىلەن، گېرمانىيىلىك ئالۋگۇست سېخلى خېر (Sehlei her 1821-1868): "تىلمۇ مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش تۇغۇلۇش، ئوسۇش، قېرىش، ئولۇش-تەك تارىخىي جەريانىنى ئوز بېشىدىن كەچۈرىدۇ؛ تىل بىر خىل تەبىي ھادىسە، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى جەمىيەت بىلەن مۇناسىۋەتسىز" دەپ قارىغان. بۇنداق قاراش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى ھەرقانداق تىلنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە يوقىلىشى مەلۇم جەمىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە يوقىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تىلنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە يوقىلىشى جانلىق ئورگانىزىمنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە ئولۇشگە تۇپتىن ئوخشمايدۇ. جانلىق ئورگانىزىمدا ئاتا بىلەن بالا ئەينى ۋاقىتتا بىللە ياشىشى مۇمكىن، لېكىن تىلنىڭ بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. جانلىق ئورگانىزىمنىڭ تۇغۇلۇشى، ئوسۇشى، ئولۇشى تەبىي جەريان بولۇپ، تەبىەت قانۇنى بويىچە مۇقەررەر بولىدىغان ھادىسە بولسا، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە يوقىلىشى ئىجتىمائىي جەريان بولۇپ، جەمىيەتكە بېقىنغان ھالدا بولىدىغان ھادىسىدۇر. جانلىق ئورگانىزىمنىڭ (جۈملىدىن كىشىلەرنىڭ) تەبىي بىولوگىك خۇسۇسىيەتلىرى ئەسلىدىن ئەسلىگە تەبىي يوسۇندا ئوتىدۇ، ئەمما تىل ئەسلىدىن

نەسلگە تەبىي يوسۇندا ئوتمەيدۇ.

تىل ئىجتىمائى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، تەبىي خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە بولغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، تىلنىڭ تاۋۇش ئامىلى كىشىلەرنىڭ بەزى فىزىئولوگىك ئورگانىزىمنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن چىقىرىلىدۇ. تىلنىڭ مەنىۋى ئامىلى بولسا كىشىلەرنىڭ چوڭ مىڭسىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. لېكىن تىلنىڭ بارلىق تەبىي خۇسۇسىيەتلىرى تىلنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئەمەس. ئىنسانىيەتنىڭ تاۋۇش ئەزالىرىنىڭ فىزىئولوگىك خۇسۇسىيىتى ئومۇمەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانلار تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولۇپ رەمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى q، k ، h، تاۋۇشلىرى خەنزۇ تىلىدا يوق. خەنزۇ تىلىدىكى ۋە رۇس تىلىدىكى "c" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا يوق. ئەمدى خەنزۇ تىلىدا ئۇرغۇ ناھايىتى مۇھىم بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ خەنزۇ تىلىدىكىدەك سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان دەرىجىدە مۇھىم ئەمەس. بۇ خىل ئەھۋاللار ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى كوللىكتىپ ئادەتنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، تاۋۇش ئەزالىرىنىڭ فىزىئولوگىك خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇنىڭدەك ئىنسانلار چوڭ مىڭسىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش قابىلىيىتى ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇنىڭ تىلدا ئىپادىلىنىشى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، رۇسلار "qelowek" دىسە، بىز "ئادەم" دەيمىز. خەنزۇلار "ren" دەيدۇ. بۇمۇ ھەرقايسى ئىجتىمائى كوللىكتىپ ئادەتنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، چوڭ مىڭسىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش قابىلىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز.

بۇڭاق بالا مەلۇم ياشقا كەلگەندە تەبىي ھالدا مېڭىشنى ئۇگىنىـ

ۋالىدۇ. لېكىن ئۇ جەمىيەتسىز تىلغا ئىگە بولالمايدۇ. چۈنكى جەمىيەتتىن ئايرىلغان بالىنىڭ ھېچقانداق تىلغا ئىگە بولالمايدىغانلىقى ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلانغان. شۇنىڭدەك مەلۇم بىر مىللەتنىڭ بىر ئادىمى باشقا مىللەت كوللېكتىۋىنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولسا، تەبىئى ھالدا شۇ مىللەتنىڭ تىلى بىلەن سۆزلەيدىغان بولىدۇ. ئۇز مىللىتىنىڭ تىلىنى پۈختا ئىگەللىگەن ياشلار ئۇزۇن مۇددەت ئۇگىنىش ۋە قوللىنىش جەريانىدا باشقا بىر تىلنى ياكى بىرقانچە تىلنى ئىگەللەۋالالايدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تىلنىڭ تەبىئى ھادىسە ئەمەس، ئىجتىمائى ھادىسە ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ.

تىل شەخسىي ھادىسىمۇ ئەمەس، چۈنكى تىل شەخس ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جەمىيەت ئەزالىرى ئۇچۇن ئورتاق ۋاستە بولۇپ يارىتىلغان. شۇڭا ئۇ پۈتۈن جەمىيەتتىكى كىشىلەرگە ئورتاق قورال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. لېكىن 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي ياۋروپالىق بەزى تىلشۇناسلار (گېرمانىيىلىك Hermann PauL 1921—1846 قاتارلىقلار): "ھەر بىر كىشىنىڭ ئوزىگە خاس تىلى بولىدۇ، قانچە ئادەم بولسا، شۇنچە خىل پەرقلىق تىلى بولىدۇ" دەپ تىلنىڭ ئىجتىمائىلىغىنى ئىنكار قىلغان. توغرا، تىل شۇ جەمىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ شەخسى تىلىدا ئىپادىلىنىدۇ. ھەتتا يازغۇچىلار ئوزىنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دىيالېكت-شىۋە تەركىپلىرىنى، قەدىمقى تىل تەركىپلىرىنى ئىشلىتىشى مۇمكىن ۋە بەزى تىل تەركىپلىرىنى ۋاقتىلىق ئىجات قىلىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن بۇ ناھايىتى چەكلىك بولىدۇ. ھەرقانداق شەخس ئومۇم ئېتىراپ قىلىدىغان تىل ئادىتىگە خىلاپلىق قىلالمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق تىل جەمىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن پۈتۈن

جەمىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا يارىتىلغان.

بىز شەخسنىڭ تىل تەرەققىياتىدىكى رولىنى ئىنكار قىلالمايمىز، ئەلۋەتتە. جەمىيەت تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، شۇڭا جەمىيەتنىڭ ئەزاسى بولغان ھەر بىر شەخسنىڭ تىل تەرەققىياتىدا بىر كىشىلىك رولى بولىدۇ. يېڭى ئىجات قىلىنغان تىل تەركىپلىرى ئومۇمىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بىلەن كەڭ تۇردە قوللىنىلىشتىن ئىلگىرى، ئومۇمەن ئالدى بىلەن، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ تىلىدا ئۇز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، "ئىدىيىۋى بوپا"، "ئىختىساسلىق" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر ئالدى بىلەن، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ تىلىدا قوللىنىلىپ، ئاندىن ئومۇملاشقان دېيىشكە بولىدۇ. يېڭى ئىجات قىلىنغان تىل تەركىپلىرى تىل تەرەققىيات قانۇنىغا ۋە جەمىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولىدىكەن، ئۇنى جەمىيەت تېزلىكتىلا قوبۇل قىلىدۇ. تارىختا نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق پەيلاسوپ، تىلشۇناس، يازغۇچى، ئالىملار ھەرقايسى مىللەت تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور رول ئويناغان ۋە ئوچمەس توھپە ياراتقان. ئۇلۇغ پەيلاسوپ ۋە ئەدىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ تۇركشۇناس مەھمۇت قەشقەرى تۇركى تىللار ۋە ئۇيغۇر تىل تەرەققىياتىغا ئوچمەس توھپە قوشقان ئاتاقلىق ئالىملاردۇر. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلى غەزنىسىدە مەڭگۇ ساقلىنىدۇ. بىز تىل-ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئوزدىمىزنىڭ تىل سەۋىيىمىزنى تىرىشىپ ئوستۇرۇپ، تىلىمىزنىڭ ساغلام تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

3. تىل ئۇستقۇرۇلما ئەمەس

يۇقۇرىدا تىلنى ئىجتىمائى ھادىسە دىدۇق. ئىجتىمائى ھادىسە ئادەتتە بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلما دىگەن ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ. ئۇنداق بولسا، تىل قايسى خىلدىكى ئىجتىمائى ھادىسە؟ تىل بازىسقىمۇ، ئۇستقۇرۇلمىغىمۇ مەنسۇپ بولمىغان ئىجتىمائى ھادىسە. تىلنىڭ بازىسقا مەنسۇپ ئەمەسلىگى ناھايىتى ئېنىق. شۇڭا تىلنى بازىسقا مەنسۇپ دەيدىغان ئادەم يوق. لېكىن خېلى كوپ ئالىملار تىلنى ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ دەپ قارىغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ماررچىلار بۇ خىل قاراشتىكى لەرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر. ئۇلار تىلنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشقا بېقىنىدىغانلىغىنى تەكىتلەپ، تىلنىڭ ئالاھىدىلىگىگە سەل قارىغان، نەتىجىدە جەمىيەت تۇزۇمىنى ئۇزگەرتىدىغان ئىنقىلاپنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، "تىل ئىسلاھاتى" بارلىققا كېلىدۇ دىگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل قاراشنىڭ خاتا ئىكەنلىگىنى ستالىن توت جەھەتتىن تەھلىل قىلىدۇ.

بىرىنچى، ھەرقانداق بازىسنىڭ ئۇزىگە خاس ئۇستقۇرۇلمىسى بولىدۇ. ئەگەر بازىس ئۇزگەرسە ياكى يوقالسا، ئۇنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىمۇ ئۇزگىرىدۇ ۋە يوقىلىدۇ. يېڭى بازىس پەيدا بولسا، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق بولغان يېڭى ئۇستقۇرۇلمىمۇ پەيدا بولىدۇ. ئۇستقۇرۇلمىنىڭ تەقدىرى بازىسنىڭ تەقدىرىگە باغلىق. لېكىن تىلنىڭ تەقدىرى بازىسنىڭ تەقدىرىگە باغلىق ئەمەس. شۇڭا بازىسنىڭ ئۇزگىرىشى بىلەن تىل ئۇزگەرمەيدۇ.

ئىككىنچى، ئۇستقۇرۇلما بازىس تەرىپىدىن ۋۇجۇتقا كەلتۇرۇلىدۇ. شۇڭا ئۇزىنى ۋۇجۇتقا كەلتۇرگەن بازىسقا ئاكتىپ تەسىر كۇرسىتىدۇ

ۋە ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ. تىل ئۇنداق ئەمەس، چۈنكى تىل مەلۇم بازىس ۋە مەلۇم سىنىپ تەرىپىدىن يارىتىلمىغان. شۇڭا ئۇ مەلۇم بازىس ياكى سىنىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدۇ، بەلكى بارلىق سىنىپ ۋە بارلىق بازىس ئۈچۈن باپ-باراۋەر خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئۇستقۇرۇلما ئوزى مەنسۇپ بولغان مەلۇم ئىقتىسادىي بازىس هوكۇم سۈرگەن ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭلا مەهسۇلىدۇر. شۇڭا ئۇ شۇ دەۋردىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ ۋە رول ئوينىيالايدۇ. تىل بىرقانچە دەۋرنىڭ مەهسۇلى. شۇڭا تىل هەرقانداق بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىغا قارىغاندا ناهايىتى ئۇزاق ياشايدۇ. شۇڭا بىر جەمىيەتنىڭ بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىسى بىرقانچە قېتىم ئوزگەرسىمۇ، ئۇنىڭ تىلىدا تۇپتىن ئوزگىرىش بولمايدۇ. چۈنكى هەر قېتىمقى ئىنقىلاپتىن كېيىن "تىل ئىسلاهاتى" قىلىشنىڭ هاجىتىمۇ يوق هەم ئۇنداق قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

توتىنچى، ئۇستقۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىش بىلەن هەمدە كىشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق ئەمەس. تىل بولسا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، كىشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ۋە باشقا پائالىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق. شۇڭا ئۇستقۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى شۇنىڭدەك كىشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى ئوزگىرىشنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرەلمىسە، تىل بۇ خىل ئوزگىرىشنى تېزلىكتە بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دېمەك، تىل بازىسقىمۇ، ئۇستقۇرۇلمىغىمۇ مەنسۇپ بولمىغان ئالاهىدە بىر ئىجتىمائى هادىسىدۇر. گەرچە تىلمۇ باشقا ئىجتىمائى هادىسىلەرگە ئوخشاش (مەسىلەن، ئىقتىسادىي تۈزۈم، ئەدەبىيات-

سەنئەت، سىياسى، قانۇن قاتارلىقلارغا ئوخشاش) جەمىيەتنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ ۋە جەمىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. ئۇ بولسىمۇ تىلنىڭ ئالاقە قورالى ۋە پىكىرلىشىش قورالى سۈپىتىدە جەمىيەتكە خىزمەت قىلىدىغانلىغىدۇر.

3 - بولۇم تىل ئومۇمى خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى

تىلنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى ئىكەنلىگىنى ئېنىق چۈشىنىۋېلىش تىلنىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللەشتىكى مۇھىم بىر تەرەپ. ستالىن: "تىل شۇنداق ۋاستە ۋە قورالكى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوزئارا ئالاقىلىشىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ" («ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 - بەت) دىگەن ئىدى.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يارىتىلغان. ئەگەر ئۇ، ئالاقىلىشىش ۋاستىسىلىك رولىنى يوقىتىدىكەن، مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىش ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، سوزلىگۈچى كىشى تىلدىن ئىبارەت بۇ قورال ئارقىلىق ئوزىنىڭ پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە بىرى، تىڭشىغۇچى كىشىمۇ ئوخشاشلا شۇ تىلدىن ئىبارەت قورال ئارقىلىق قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى چۈشىنىدۇ. پىكىر ئالماشتۇرۇش تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتىنى ئىپادىلىشىمۇ، ئەلۋەتتە، تىل ئارقىلىق

بولىدۇ. ئادەتتىكى ھايۋانلاردا ئوزۇنارا ئالماشتۇرىدىغان پىكىر يوق، شۇڭا ئۇلاردا تىلمۇ يوق. تىل پەقەت ئىنسانلارغىلا خاس ئالاقىلىشىش قورالى.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ قالماستىن، بەلكى، لېنىن ئېيتقاندەك: "ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش ۋاستىسى." تېلېگىراف فورمۇللىرى، ماتېماتىكىلىق، خىمىيىلىك فورمۇللارمۇ بىر خىل ئالاقىلىشىش ۋاستىسى، لېكىن ئۇلار پەقەت مەلۇم تىل ۋە تىل تەركىپلىرى ئاساسىدىلا رول ئويناىدىغان قوشۇمچە ۋاستە، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە خىزمەت دائىرىسى بولىدۇ. تىل ھېچقانداق ۋاستىگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىل ۋاستە بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمەت دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. كىشىلەر يۇقۇرقىدەك قوشۇمچە ماتېرىيال-لاردىن باشقا، يەنە رەسىم، رەڭلىك چىراق، قول ئىشارىتى، دۇمباق قاتارلىقلار ئارقىلىق خەۋەر يەتكۈزىدۇ ۋە مەلۇم ئىدىيىۋى ھىسسىياتلارنى ئالماشتۇرىدۇ. لېكىن ئۇلارنى تىلغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىپادىلەش قابىلىيىتى ناھايىتى چەكلىك. مەسىلەن، توت كوچىدىكى رەڭلىك چىراقلار "مېڭىشقا بولىدۇ"، "توختاش كېرەك" دېگەندەك مەنىلەرنىلا ئىپادىلىيەلەيدۇ. بۇمۇ كىشىلەرنىڭ تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىشىدىكى ياردەمچى ۋاستىلەردۇر. ئومۇمەن، پەقەت تىللا ئىنسانلار جەمىيىتىدە بىر كۈنمۇ بولمىسا بولمايدۇ، ئىنسانلار ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرىپى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، كىشىلەرنىڭ ئوزلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتلىرىنى تولۇق ئالماشتۇرۇشىغا ئىمكانىيەت بېرىدىغان ۋاستە-دۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش ۋاستىسىدۇر. تىلدىن ئىبارەت بۇ ئالاقىلىشىش

ۋاستىسى پۇتۇن مىللەتنىڭ بايلىغى. شۇڭا ئۇ مىللى خاراكتېرغا ئىگە. ماررچىلارنىڭ تىل ئەزەلدىنلا سىنىپىنىڭ، ھەرقانداق تىل بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، دەيدىغان سەپسەتىلىرى پۇتۇنلەي ئاساسسىز، خاتا.

بىرىنچىدىن، تىلنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە تىلنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبېكتى جەھەتتىن قارىغاندا، تىل ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا ئومۇمى خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان ۋە بېيىتىلغان. ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشى بىلەن تىلمۇ بىللە يارىتىلغان. ئۇ ۋاقىتلاردىكى ئىنسانلار جەمئىيتى سىنىپلارغا بولۇنمىگەن، شۇڭا تىل ئومۇمى خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان ۋە ئومۇمى خەلقنىڭ خىزمەت قىلغان. تىل كېلىچەكتىكى سىنىپسىز كوممۇنىزىم جەمئىيىتىدىمۇ تىل، ئەلۋەتتە ئومۇمى خەلقنىڭ سىنىپسىز جەمئىيىتىنىڭ سىنىپىي ئالاھىدىلىكىنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. سىنىپىي جەمئىيەتتىمۇ ھېچقانداق تىل بىرەر سىنىپ تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەمەس ۋە بىرەر سىنىپقا خىزمەت قىلمايدۇ. ئۇ جەمئىيەتتىكى بارلىق سىنىپقا ئوخشاشلا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى ياكى قازاق تىلىنىڭمۇ ئۇيغۇر ياكى قازاقلار ئىچىدىكى بىرەر سىنىپ تەرىپىدىن يارىتىلمىغانلىقى، بىرەر سىنىپقا مەخسۇس خىزمەت قىلمايدىغانلىقى ھەممىمىزگە ناھايىتى ئايان.

ئىككىنچىدىن، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ بەزى مەخسۇس سوزلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇنداق سوزلەر سىنىپىي ئادەت سوزلىرىگە ئايلىنىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن ئۇنداق سىنىپىي ئادەت سوزلىرى تىل بولالمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى تار بولالمايدۇ. ھەتتا ئۇنى شۇ سىنىپتىكى ھەممە كىشىنىڭ ئىشلىتىشىمۇ

ناتايين. تىلنىڭ ئاساسى بولغان ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ۋە گىرامـ
ماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىرەر سىنىپقا تەۋە بولمايدۇ، يەنى ھەر بىر
سىنىپنىڭ ئوز ئالدىغا گىراماتىكىسى ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى
بولمايدۇ. شۇڭا دۇنيادا پۇرولېتارىيات گىراماتىكىسى، بۇرژۇئازىيە
گىراماتىكىسى، پومىششىك لۇغەت فوندى، كەمبەغەل دىخان لۇغەت
فوندى بولۇپ باقمىغان ھەم بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. دىمەك،
سىنىپىي تىل دىگەن نەرسىمۇ مەۋجۇت ئەمەس.

بەزىلەر سىنىپىي جەمىيەتتە كەسكىن سىنىپىي كۇرەش مەۋجۇت،
شۇڭا تىل سىنىپىي خاراكتېرغا ئىگە دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش
توغرا ئەمەس. قارىمۇ-قارشى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي
كۇرەش قانچە كەسكىن بولسا بولسۇن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا
ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئۇلار يەنىلا ئومۇمى تىل بىلەن
ئوزئارا ئالاقىلىشىدۇ. سىنىپىي كۇرەش قانچە كەسكىنلەشسە، ئومۇمى
تىلدىن پايدىلىنىش زورۇرىيىتىمۇ شۇنچە كۇچلۇك بولىدۇ. «غۇنچەم»
دېراممىسىدا غۇنچەم ۋە نۇرۇملار ۋەكىللىگىدىكى دىخانلار بىلەن
ئومەر شائىيۇ ۋەكىللىگىدىكى پومىششىكلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن
كۇرەشتە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئورتاق تىلىنى ئىشلىتىدۇ.
بۇنىڭدىن سىنىپىي كۇرەشنىڭ جەمىيەتنى بولۇۋېتەلمەيدىغانلىغىنى
ۋە تىلنىمۇ ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار تىلى قىلىپ بولۇۋېتەلمەيدى-
غانلىغىنى ئېنىق كورگىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنىڭدەك، سىنىپىي
كۇرەشنىڭ قورالى بولغان بەزى نەرسىلەردىمۇ سىنىپىيلىق بولمايدۇ.
مەسىلەن، ئەكسىيەتچى سىنىپلار مىلتىق، زەمبىرەكلەر بىلەن خەلقنى
باستۇرىدۇ، خەلقمۇ مۇشۇ قورالىلار ئارقىلىق ئەكسىيەتچىلەرنى
ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. شۇڭا بۇ نەرسىلەردە (مىلتىق، زەمبىرەكلەردە)

سنىپىي خاراكتىر بولمايدۇ. بۇ جەھەتتە تىلمۇ ئوخشاش.

تىل مەدەنىيەت، ئىدىئولوگىيە، ماقال-تەمسىلەر بىلەن ئارىلاشىپ كېتىپ، تىلدا سىنىپىيلىق بولمىدۇ دەيدىغان خاتا خۇلاسە چىقىرىلىپ قېلىشى مۇمكىن. سىنىپىي جەمىيەتتە مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنى سىنىپىيلىققا ئىگە. شۇڭا كاپىتالىستىك جەمىيەتتە بۇرژۇئازىيە مەدەنىيىتى بىلەن پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت قارىمۇ-قارشى مەدەنىيەت مەۋجۇت. لېكىن مەدەنىيەتنىڭ شەكلى بولغان تىلدا سىنىپىيلىق يوق. ئۇ پۈتۈن جەمىيەتكە ئورتاق، شۇڭا ئۇ بۇرژۇئازىيە مەدەنىيىتى ئۈچۈنمۇ، پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا خىزمەت قىلىۋېرىدۇ. ئادەتتە بىز "ئەكسىيەتچىلەر بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئورتاق تىل يوق" دەيمىز. بۇ يەردىكى "تىل" سوزى ئوخشىتىش بولۇپ، ئەمىلىيەتتە ئىدىئولوگىيە دېگەن مەنىدە قوللىنىلماقتا. ئىدىئولوگىيە، ئەلۋەتتە، سىنىپىي بولىدۇ. ئىدىئولوگىيە تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن تىل بىلەن ئىدىئولوگىيە خاراكتېرى ئوخشاشمايدىغان ئىككى نەرسە، شۇڭا بۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ. شائخەي خەلق قوشغىدا "ھەرقايسى دەۋردە شۇ دەۋرنىڭ ناخشىسى ئېيتىلىدۇ، ھەرقايسى سىنىپتىكىلەر ئوز سىنىپىنىڭ گېپىنى قىلىدۇ" دېگەن سوز بار. بۇ تىلنىڭ سىنىپىيلىغىنى ئىسپاتلامدۇ؟ ياق. چۈنكى بۇ بىر ماقال، تىل ئەمەس. ماقال مەلۇم مەقسەت ئاساسىدىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىمۇ "ئوڭدا ياتقان گىرده پەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە"، "ئېرىقنىڭ يېنىنى ئال، چاكارنىڭ جېنىنى" دېگەنگە ئوخشاش ماقال-لار بار. بۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەسىيات بىر بىرىگە زادىلا ئوخشمايدۇ. لېكىن بۇلاردا

ئىشلىتىلگەن تىل يەنىلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق تىلى بولۇپ، ئۇنىڭدا سىنىپىيلىق يوق.

شۇنىمۇ تەكىتلەش زورۇركى، يولداش ستالىن ئېيتقاندەك: "كىشىلەر، ھەرقايسى ئىجتىمائى گۇرۇھلار، ھەرقايسى سىنىپلار تىلغا كۆڭۈل بولمەي قالمايدۇ. ئۇلار تىلدىن ئوز مەنپەئەتىگە خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا پايدىلىنىپ، تىلغا ئوزلىرىنىڭ ئالاھىدە سوزلىرىنى يەنى ئالاھىدە ئاتالغۇلىرىنى ۋە ئالاھىدە ئىبارىلىرىنى زورلاپ كىرگۈزۈشكە تىرىشىدۇ....." («ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 16 - بەت).

ھەرقايسى سىنىپلار تىلنى ئىشلىتىش جەريانىدا تىلغا مەلۇم تەسىر كورسەتمەي قالمايدۇ. تىل ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئورتاق بايلىغى، ئۇ جەمىيەتتە ئىشلىتىلىش جەريانىدا تەرەققى قىلىپ ۋە بېيىپ بارىدۇ. شۇڭا تىلنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە بېيىشىدا ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە توھپىسى بولىدۇ. مانا بۇ سىنىپلارنىڭ تىلغا تەسىر كورسىتىدىغانلىغىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئالاھىدە سوز-ئىبارىلىرىنى "تىلغا زورلاپ كىرگۈزۈشكە تىرىشىدۇ، بۇ جەھەتتە، خەلقتىن ئايرىلغان ۋە خەلقە ئوچمەنلىك بىلەن قارايدىغان مۇلۇكدارلار سىنىپىنىڭ يۇقۇرى قاتلاملىرى، مەسىلەن، ئاقسوڭەكلەر، بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقۇرى قاتلام ئۇنسۇرلىرى ئوزلىرىنى ئالاھىدە كورسىتىدۇ" (يۇقۇرقى كىتاپ 16-بەت). ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ھوكۇمران سىنىپلار ئىشچى، دىخانلارنى "چاكار" دېسە، ئوزلىرىنى ماختاپ "باي، يۇرتنىڭ ئوزۇغى"، "بەرمىسمۇ باي ياخشى" دەيتتى. ئەمگەكچى خەلق ياپون جاھانگىرلىگىنى "ئالۋاستىلار" دەيتتى، گومىنداڭ

ۋاقتىدىكى ساقچىلارنى "قارا ئىتلار" دەيتتى. قازاقلار ئىچىدىن چىققان باندىتلار بولسا كوممۇنىستلارنى "قىزىل ئاياق" دەيتتى، گومىنداڭلارنى "ساری ئاياق" دەيتتى.

ستالىن: ھەرقايسى سىنىپلار "بەزىدە ئوخشاش بىر سوز ۋە ئىبارىنى باشقا-باشقا مەنىدە چۈشىنىدۇ" دەيدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئىپادىلەندا، بىر قىسىم سوزلەرنى ھەرقايسى سىنىپ ئۇرۇتاق چۈشەنگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا يەنە سىنىپىي تۇس قوشىدۇ. مەسىلەن، "ئەمگەك" سوزىنى بۇرژۇئازىيە "پاسكىنا، مەينەت" دىگەن مەنىدە چۈشەنسە، بىز ئۇنى شەرەپلىك، ئۇلۇغ ئىش دەپ چۈشىنىمىز. ئىپكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۇزلىرىنىڭ رەزىل مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، بەزىدە سوزلەرنىڭ مەنىسىنى بۇرمىلايدۇ. مەسىلەن، 1961-يىلدىكى جەنۇبىدە ئىچىلغان لائوس مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىش يىغىندا ئامېرىكا "ئوتتۇرىدا تۇرۇش" دىگەن سوزگە يېڭى مەنە قوشۇپ "ئوتتۇرىدا تۇرۇش" دىگەن "چەتتىن كەلگەن خەۋپنى چەكلەپلا قالماي، بەلكى ئىچكى خەۋپنىمۇ چەكلەش كېرەك دىگەنلىكتۇر" دىگەن نەرسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. مانا بۇ سوز مەنىسىنى بۇرمىلاش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. لېكىن بۇنداق بۇرمىلاش ئەمەلگە ئاشمىغان ھەم ئاشمايدۇ.

مەيلى بەزى سىنىپلار مەخسۇس ئىشلەتكەن سوز-ئىبارىلەر بولسۇن ياكى سوز مەنىلىرىدە سىنىپىي تۇس ئالغان نەرسىلەر بولسۇن، تىلنىڭ ئومۇمى خەلقىنىڭ ئالاقە ۋاستىسى ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت ماھىيىتىگە تەسىر كورسىتەلمەيدۇ. مەيلى قايسى سىنىپنىڭ ئەزاسى بولسۇن، بۇنداق سوز-ئىبارىلەر بىلەن ئالاقىلىشالمايدۇ، بەلكى ئۇلار ئوز تىلىدا ئومۇمى خەلق تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق

قۇرۇلۇشى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندى ئاساسدا ئالاقىلىشىش مەقسەت دېگە يېتەلەيدۇ. شۇڭا تىل ھەرقانداق ئەھۋالدا ئومۇملىقىغا ئىگە بولىدۇكى، ھەرگىز سىنىپىي بولمايدۇ.

4 - بولۇم تىل تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى

تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدىلا پىكىر قىلغىلى بولىدۇ. كىشىلەر مەيلى ئوزئارا ئالاقىلاشقاندا ياكى پىكىر ئالماشتۇرغاندا بولسۇن، تىلدىن پايدىلىنىدۇ. مەيلى پىكىر يۇرگۇزگەندە ياكى مەلۇم ئىدىيىۋى تونۇشقا كەلگەندە بولسۇن، يەنىلا تىلدىن پايدىلىنىدۇ. شۇڭا تىل ئالاقىلىشىش ۋاستىسىلا بولۇپ قالماي، بەلكى يەنە پىكىرلىشىشنىڭمۇ ۋاستىسىدۇر.

ستالىن: "ئادەمنىڭ كاللىسىدا قانداق پىكىرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ۋە بۇ پىكىرلەرنىڭ قانداق ۋاقىتتا پەيدا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بۇ پىكىرلەر پەقەت تىل ماتېرىيالى ئاساسىدىلا، تىلدىكى سوزلەر ۋە جۇملىلەر ئاساسىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ تىل ماتېرىيالىدىن خالى بولغان، تىلنىڭ 'تەبىي ماددىسى'دىن خالى بولغان ياپ-يالىڭاچ پىكىرلەر مەۋجۇت ئەمەس. 'تىل پىكىرنىڭ بىۋاستە رېياللىغى' (ماركسنىڭ سوزى) پىكىرنىڭ چىنلىغى تىلدا ئىپادىلىنىدۇ" («ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - بەت)

دەيدۇ. بۇنىڭدىن ئادەتتىكى ساغلام ئادەملەرنىڭ مەيلى قانداق ئەھۋالدا بولسۇن، تىل ماتېرىيالسىز پىكىر قىلالمايدىغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىز قانداقلا مەسىلە ئۈستىدە پىكىر يۇرگۈزسەك،

تىلنىڭ قاتنىشىشى بىلەن پىكىر يۈرگۈزىمىز. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئىپادىلەش، مەيلى پىلان تۈزۈش ۋاقىتدا بولسۇن، مەسىلىگە جاۋاپ بېرىش ۋاقىتدا بولسۇن، مەيلى بىرەر مەسىلىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋاقىتدا بولسۇن، مەيلى ئىنكار قىلىش ۋاقىتدا بولسۇن، بەربىر تىلنى ئىشلىتىمىز ياكى تىلدىن پايدىلىنىمىز. خەنزۇلار خەنزۇ تىلى ئارقىلىق پىكىر قىلىسا، رۇسلار رۇس تىلى ئارقىلىق پىكىر قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار بولسا ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق پىكىر قىلىدۇ. ئەمدى باشقا بىر تىلنى ئۆگىنىۋاتقان كىشىلەر، ئالدى بىلەن، ئۇز تىلى ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزۈپ، پىكرىنى تەييارلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنى تەرجىمە قىلىپ سوزلەيدۇ. مانا بۇ شۇ كىشىنىڭ باشقا تىل بىلەن پىكىر قىلىشقا تېخى ئادەتلەنمىگەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، مەيلى قانداق ئادەم بولسۇن، چوقۇم مەلۇم تىل ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ.

تىل كىشىلەرنىڭ دۇنيانى تونۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. تىلنىڭ تەپەككۇر قىلىشنىڭ ۋاستىسى ئىكەنلىگىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىش ئۈچۈن، تىلنىڭ كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىشىدە قانداق رول ئوينايدىغانلىغى ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمگەك ئىنسانلارنى، ئىنسانلارنىڭ تىلىنى ۋە تەپەككۇرىنى بىرلا ۋاقىتتا ياراتقان. ئىنسانلار تەپەككۇرنىڭ كۈندىن-كۈنگە روشەنلىشىش، بىلىش قابىلىيىتىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئوسۇشى، ئالدى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى ئەمىلىيىتىگە يولىنىدۇ، شۇنىڭدەك تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىگىمۇ يولىنىدۇ. ھەر بىر كىشى دۇنيانى بىلىش پائالىيىتىدە، بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار ئىگە بولغان بىلىمنى ئىگەللەيدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار تېخى ئېرىشەلمىگەن

بىلىمله‌رگه ئېرىشىدۇ. ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشىدىكى بۇ ئىككى جەھەتنىڭ قايسىسىدا بولسۇن، تىل ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

بىر كىچىك بالا تىلى چىقىش بىلەن "ئانا"، "دادا" دېسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ سوزنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشى ناتايىن. ئۇ نۇرغۇن قېتىم ئېيتىش ۋە باشقا بالىلاردىن ئاڭلاش ئارقىلىق بۇ سوزنىڭ تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ئىكەنلىگىنى چۈشىنىشى مۇمكىن. دېمەك، "ئانا"، "دادا" دېگەن سوزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن مۇشۇ سوز ئىپادىلەيدىغان شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى چۈشىنىدۇ، چۈنكى شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى تونۇپ يېتىش تەپەككۇرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى. 1927 ـ يىلى ھىندىستاندا جەمىيەتتىن ئايرىلىپ ھايۋانلار ئارىسىدا ياشاپ چوڭ بولغان ئىككى قىز تېپىلغان. ئۇلاردا تىل بولمىغان، توتۇۋېلىش قابىلىيىتىمۇ توۋەن بولغان. جەمىيەتتىكى ئۇلار بىلەن تەڭ بالىلارنىڭ تىلنى ئىگەللىشىنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىگى، خېلى مۇرەككەپ پىكىرلەرنى قىلالايدىغانلىغى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىسپاتلانغان. بۇ پاكىت ئىجتىمائى ئەمىلىيەت بىلەن تىلنىڭ تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، تىل تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى، چۈنكى ئىنسانلار تەپەككۇرنىڭ نەتىجىلىرى تىلنىڭ ياردىمى بىلەن مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. تىل ئالاقىلىشىش ۋاستىسى، چۈنكى تەپەككۇرنىڭ نەتىجىلىرى تىلنىڭ ياردىمى بىلەن كەڭ دائىرىدە ئالماشتۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. قىسقىسى، تىل بولغانلىغى ئۈچۈنلا، شەخسى بىلىم كوللېكتىپنىڭ نەرسىسىگە ئايلىنالايدۇ. ئالدىنقى ئەۋلاتلارنىڭ بىلىمى كېيىنكى ئەۋلاتلارغا قىممەتلىك مىراس

بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيەتتى ئۆزلۈكسىز تەرەققى قىلىدۇ. شۇنىڭدەك تەكتىلەش زورۇركى، تىل بىلەن تەپەككۇر ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئىجتىمائى ھادىسە. تىل بىلەن تەپەككۇر بىر بىرىگە يولەنگەن ھالدا مەۋجۇت بولغان، بىر بىرىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدىغان ئىجتىمائى ھادىسە. لېكىن ئۇلار ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ ئەمەس، سىنىپىي خاراكتېرغىمۇ ئىگە ئەمەس. بۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرىپى بىلەن ــ ئىشلەپچىقىرىشتىن باز سىقىچە، بازىستىن ئۇستقۇرۇلمىغىچە بولغان ھەممە تەرىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭغا قاراپ تىل بىلەن تەپەككۇرنى ئارىلاشتۇرۇۋۇۋەتكىلى بولمايدۇ، چۈنكى بۇلارنىڭ ئورتاقلىغى ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. شۇڭا ئۇلار توۋەندىكىدەك جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

1) تەپەككۇر ئادەمنىڭ مېڭىنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى، ئادەم مېڭىنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش جەريانى، تىل بولسا ئالاقلىشىش، پىكرىلىشىش ھەم تەپەككۇر قىلىش قورالى.

2) تەپەككۇر ئادەمنىڭ مېڭىنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئومۇمەن، نورمال كىشىلەرنىڭ ھەممىسى تەپەككۇر قىلالايدۇ. شۇڭا تەپەككۇر ۋە تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق. تىل ۋە تىل قانۇنىيەتلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق ئەمەس، بەلكى مەلۇم مىللەتكە ئورتاق. شۇڭا ئۇ مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە.

3) تەپەككۇر تەبىئەت ۋە جەمىيەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشەنچە، ھوكۇم، خۇلاسە قاتارلىق پىكىر شەكىللىرى بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تىل ئەنە شۇ پىكىر شەكىللىرىنى سوز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا تەپەككۇر تىلنىڭ مەزمۇنى بولسا، تىل تەپەككۇرنىڭ شەكلىدۇر.

شۇنىڭ ئۈچۈن، تەپەككۇر تەتقىقاتىنى تىل تەتقىقاتىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە، تىل تەتقىقاتىنى تەپەككۇر تەتقىقاتىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ. چۈنكى تەپەككۇرنى لوگىكا تەتقىق قىلىدۇ، تىلنى تىلشۇناسلىق تەتقىق قىلىدۇ.

ئۇچىنچى باپ

فونېتىكا

فونېتىكا دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەسلى گرېكچە Phonetikos دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تىلىمىزدا تاۋۇش ۋە تاۋۇش سېستېمىسى ھەققىدىكى بىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى (تاۋۇشلارنىڭ فىزىولوگىيىلىك ۋە فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى، ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتىنى)، تاۋۇش سېستېمىسىنى (فونېما ۋە ئۇنىڭ ۋاريانتلىرى شۇنىڭدەك فونېمىلارنىڭ خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلارنى)، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆزگىرىشى..... قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ.

1-بولۇم تىل تاۋۇشىنىڭ خۇسۇسىيىتى

تاۋۇشنىڭ خۇسۇسىيىتىنى، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى جەھەتتىن، ئاندىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىلىقى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تاۋۇش ھاۋا سېستېمىسى بىلەن مەلۇم نەرسىنىڭ تىترىشىدىن

پەيدا بولىدۇ. ھاۋاسىز جايدا تاۋۇش تارقالمايدۇ. تىل تاۋۇشلىرىمۇ ئوپكىدىن چىقىقان ھاۋا بىلەن تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى ۋە باشقا ئەزالارنىڭ تۇرلۇك ھەرىكەتلەردە بولۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. تىترەش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان تاۋۇش دولقۇنىنىڭ ئوخشاشماسلىغى ئارقىسىدا ھەر بىر تاۋۇش ئىگىز-پەس، كۇچلۇك-كۇچسىز، ئۇزۇن-قىسقا بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ ۋە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

بىرىنچى، تاۋۇشنىڭ ئىگىز-پەسلىگى تىترىگۈچى نەرسىنىڭ تىترەش مىقدارىنىڭ ئاز-كۆپلۈگىگە باغلىق. بىر سېكۇنت ۋاقىت ئىچىدە تىترەش سانى قانچە كوپ بولسا، ئۇنىڭدىن چىققان تاۋۇش شۇنچە يۇقۇرى بولىدۇ، قانچە ئاز بولسا، ئۇنىڭدىن چىققان تاۋۇش شۇنچە پەس بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئاڭلاش ئەزالىرى سېكۇنتىغا 16 مىڭدىن 20 مىڭغىچە بولغان تىترەشتىن پەيدا بولغان تاۋۇشنى ئاڭلىيالايدۇ.

ئىككىنچى، تاۋۇشنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز بولۇشى تىترەش ئارىلىغىنىڭ كەڭ-تارلىغىغا باغلىق، تىترەش ئارىلىغى قانچە كەڭ بولسا، تاۋۇش شۇنچە كۇچلۇك بولىدۇ، تىترەش ئارىلىغى قانچە تار بولسا، تاۋۇش شۇنچە ئاجىز بولىدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋۇشنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز بولۇشى تىترىگۈچى نەرسىگە تەسىر قىلغۇچى تاشقى كۇچنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز بولۇشى ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز بولۇشى بىلەن ئېغىز، دىماق بوشلۇغىدا كۇچلۇك ياكى كۇچسىز توسالغۇغا ئۇچرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا

ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى كۈچلۈك بولسا، چىقىقان تاۋۇش كۈچلۈك بولىدۇ، ھاۋا ئېقىمى كۈچسىز بولسا، چىققان تاۋۇش ئاجىز بولىدۇ.

ئۈچىنچى، تاۋۇشنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغى تىترىگۈچى نەرسىنىڭ تىتىرەش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغىغا باغلىق بولىدۇ، تىتىرەش ۋاقتى ئۇزۇن بولسا، تاۋۇش ئۇزۇن (سوزۇلۇپ) چىقىدۇ، تىتىرەش ۋاقتى قىسقا بولسا، تاۋۇش قىسقا (ئۇزۇلۇپ) چىقىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغى شۇ تاۋۇشنى چىقىرىشقا قاتناشقان تاۋۇش ئەزاسىنىڭ ھەركەتلىنىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەلۇم تاۋۇشنى چىقارغاندا، تاۋۇش ئەزاسىنىڭ ھەركەتلىنىش ۋاقتى ئۇزۇن بولسا، ئۇ تاۋۇش ئۇزۇن (سوزۇلۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ھەركەتلىنىش ۋاقتى قىسقا بولسا، ئۇ تاۋۇش قىسقا (ئۇزۇلۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

توتىنچى، تىترىگۈچى نەرسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىغى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىغى، تاۋۇشنىڭ ئەتراپقا ياڭراش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىغى.....قاتارلىقلار نەتىجىسىدە ئوخشاش بولمىغان تۈستىكى (خاراكتىردىكى) تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھەرخىل تۈسته (خاراكتىردا) بولۇشى ئېغىز ۋە دىماق بوشلۇغىنىڭ، كانايىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگى، كەڭ-تارلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇغىدا ئىلگىرى-كېيىن بولۇشى، ئىڭەكنىڭ توۋەنگە چۈشۈپ كوتىرىلىشى، لەۋلەرنىڭ دوگلەك بولۇش-بولماسلىغى بوشلۇق ئەزالىرىمىزنىڭ شەكلىنى ھەر خىل دەرىجىدە ئۆزگەرتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋۇش ئەزالىرىمىزدىن ھەر خىل تۈستىكى (خاراكتىردىكى) تاۋۇشلار چىقىدۇ.

تاۋۇشنى يارىتىشتا سادامۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ. سادا ئەتراپى تۇراقلىق ھاۋا بوشلۇغىدا پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، دۇتارنىڭ قوسىغى تارىنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولغان تاۋۇشنىڭ تارقىلىشى ۋە كۇچىيىشىدە سادا بېرىش رولىنى ئويناپدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە كۇچىيىشىدە كىشىلەرنىڭ ئېغىز ۋە دىماق بوشلۇغى سادا بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىولوگىيىلىك ئاساسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى خۇددى پۇختا ئىشلەنگەن مۇكەممەل بىر چالغۇ ئەسۋاۋىغا ئوخشايدۇ. تىلدىكى ھەرقانداق تاۋۇش تاۋۇش ئەزالىرىنىڭ تۇتاش ھەرىكىتى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى تاۋۇش چىقىرىشتىكى رولىغا قاراپ ئۈچ قىسىمغا بولۇنىدۇ.

بىرىنچى، نەپەس ئەزالىرى: بۇ ئوپكە، نەپەس يولى، كىكىرتەك ۋە قوساق بىلەن كوكرەك بوشلۇغىنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە (دىافراگما)لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەزالار، ئاساسەن، ھاۋا مەنبەسى بولۇپ، ئۇلاردىن چىقىقان ھاۋا ئېقىمى ئارقىلىق تاۋۇش پەيدا بولىدۇ.

ئىككىنچى، بوغۇز ۋە كۇمۇرچەك: بۇ ئۆزۈكسىمان كۇمۇرچەك بىلەن قالقانسىمان كۇمۇرچەكنى ۋە بوغۇزنىڭ ئىچىگە جايلاشقان تاۋۇش پەردىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمى بۇغدىيەكسىمان ئىچىدىكى قالقانسىمان كۇمۇرچەك بىلەن، ئارقا قىسمى چومۇچسىمان كۇمۇرچەك بىلەن تۇتاشقان. چومۇچسىمان كۇمۇرچەكنىڭ ھەرىكەتلىنىشى بىلەن تاۋۇش پەردىسى ئېچىلىپ-يېپ-

پىلىسپ تۇرىدۇ. ئادەمنىڭ تاۋۇشلىرى مۇشۇ ئەزادا ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، نەپەس ئېلىنغاندا تاۋۇش پەردىسى ئوچۇق بولۇپ، ھاۋا ئەركىن ھالدا كىرىپ چىقسا، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار چىقىدۇ، ئەگەر تاۋۇش پەردىسىنىڭ تارتىلىشى بىلەن ئارىلىق پەيدا بولسا، ھاۋا ئېقىمى ئەنە شۇ تار ئارىلىقتىن ئوتكەندە تاۋۇش پەردىسىنى تىترىتىپ، سوزۇق ۋە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار چىقىدۇ.

ئۇچىنچى، بوغۇز قاپقىسى، ئېغىز ۋە دىماق بوشلۇغى: بۇ قاتتىق-يۇمشاق تاڭلاي، تىل، كىچىك تىل، ئاستىنقى-ئۇستۇنكى چىش، لەۋ ۋە ئاستىنقى ئىككەكلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەزالار تاۋۇش چىقىرىشتا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئويناىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تىل ئەڭ ھەركەتچان ئەزا بولۇپ، ئۇ تىل ئۇچى، تىل ئالدى، تىل ئارقىسى ۋە تىل ئوتتۇرىسى دېگەن قىسىملارغا بولۇنىدۇ. چۇنكى تىل ئۇچى ئاستىنقى ۋە ئۇستۇنكى چىشقا، چىش تۇۋىگە تېگىش بىلەن تۇرلۇك تاۋۇشلار (d, t, n, L قاتارلىق) چىقىدۇ. تىل ئالدىنىڭ يۇقۇرى تاڭلايغا يېقىنلىشىشى بىلەن z, x, j, q تاۋۇشلىرى چىقىدۇ. تىل ئوتتۇرىسىنىڭ ھەركىتى خېلى چەكلىك بولۇپ، ئۇنىڭ قاتتىق تاڭلايغا يېقىنلىشىشى بىلەن y, g, k تاۋۇشلىرى چىقىدۇ. تىل ئارقىسىنىڭ يۇمشاق تاڭلايغا يېقىنلىشىشى بىلەن h, q, k تاۋۇشلىرى چىقىدۇ. تىلدىن قالسا، ئاستىنقى لەۋمۇ خېلى ھەركەتچان، ئۇنىڭ يۇقۇرقى لەۋگە تېگىشى بىلەن b, p تاۋۇشلىرى چىقىدۇ. شۇنىڭدەك سوزۇق تاۋۇشلارنى چىقىرىشتىمۇ ئاستىنقى ۋە ئۇستۇنكى لەۋ تۇرلۇك ھەركەتلەردە بولىدۇ. ئەمدى كىچىك تىل بىلەن بوغۇز قاپقىسى ئانچە ھەركەتچان ئەزا ھىساپلانمىسىمۇ، بەزى تىللاردىكى قىسمەن تاۋۇشلارنى چىقىرىشتا رول ئويناىدۇ. كىچىك تىل تىترەش

هاسل قىلىپ، خەنزۇ تىلىدىكى ۋە فرانسۇز تىلىدىكى كەمتۈك ۷ نى چىقارسا، ئەڕەپ تىلىدىكى ε بوغۇز قاپقىسىنىك ئۈستى تەرىپىدىن چىقىدۇ. دىمەك، تىل تاۋۇشلىرى پەيدا بولۇش جەھەتىتىن فىزىكىلىق ۋە فىزىولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شۇڭا ڕېنتگىن قاتارلىق ئەسۋاپلار بىلەن تاۋۇش ئەزالىرىنىك ھەركىتىنى كۈزىتىپ، ئۈلارنىك تاۋۇش چىقىرىشتىكى رولىنى بەلگىلەشكە بولىسا، ئېلېكترونلۇق ئەسۋاپ بىلەن ۋە ئۈنالغۇ قاتارلىقلار بىلەن تاۋۇشنىك تۈرلۈك فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللىۋالغىلى بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنىك فىزىكىلىق ۋە فىزىولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنىلا تەتقىق قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۈنىك ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتىنمۇ تەتقىق قىلىش ناھايىتى زورۇر. چۈنكى تىل تاۋۇشلىرىنىك سوز مەنىلىرىنى ۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى پەرقلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائى ئالاھىدىلىگى ئۈنىك ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىدۇر. تىل تاۋۇشلىرى ئۇزىنىك مانا شۇ خۇسۇسىيىتى بىلەن باشقا ھەرقانداق تاۋۇشلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىك ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتىنى توۋەندىكى جەھەتلەردە ئوچۇق كورگىلى بولىدۇ:

بىرىنچى، تىل تاۋۇشلىرى مىللى ئالاھىدىلىكىكە ئىگە بولغان بولىدۇ. چۈنكى ھەر بىر مىللەتنىك ئۇزىنىك تارىخي يوسۇندا شەكىللەنگەن تاۋۇش سىستېمىسى بولىدۇ. ئىنسانلارنىك تاۋۇش چىقىرىدىغان فىزىولوگىيىلىك ئەزالىرى ئاساسەن ئوخشاش. لېكىن ئوخشاش فىزىولوگىيىلىك ئەزاغا ئىگە كىشىلەرنىك مىللىتى ئوخشاشمىغانلىغى ئۈچۈن، تاۋۇشنى سېزىش ۋە چىقىرىش قابىلىيىتىمۇ ئوخشاشمايدۇ. بۇ تىل تاۋۇشلىرىنىك مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى، بىر مىللەت ئىچىدىكى ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شۇبلەردە سوزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدىمۇ بەزى تاۋۇشلارنى سېزىش ۋە چىقىرىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇمۇ شۇ ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ ئىجتىمائى ئادىتىنىڭ نەتىجىسى.

ئۈچىنچى، ھەرقايسى تىللاردىكى فونېمىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە تاۋۇشلارنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. چۈنكى تۇرلۇك تىللاردا بەزى فونېمىلار بولسا، بەزى فونېمىلار بولمايدۇ. شۇنىڭدەك ھەرقايسى تىللارنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى ۋە ئۇرغۇ ئالاھىدىلىگىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ تىلنىڭ ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىغىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

توتىنچى، تىل تاۋۇشلىرى ئۈزلۈكسىز ۋە تەسىر قىلىش ئاساسىدا ئۈزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. لېكىن تاۋۇشلارنىڭ ئۈزگىرىشى ئوخشاش بولمىغان تىل ۋە دىيالېكتلاردا ئوخشاش بولمايدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۈزگىرىشىمۇ ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۈزىگە خاس فونېتىك قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ. چۈنكى تاۋۇشلاردىكى ئۈزگىرىش شۇ ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ تىل ئەملىيىتىدە ئىجتىمائى ئادەتكە ئايلانغان بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

دېمەك، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۈزىگە خاس ئىجتىمائى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىگى ئاشۇ توت جەھەتتىن ئىسپاتلىنىدۇ.

2-بولۇم تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە تەھلىل

1. تاۋۇش ئاملى ۋە تاۋۇش بەلگىسى

ئىنسانلار تىلىدىكى تاۋۇشلارنى ئۈزىنىڭ خاركتېرىنىڭ ئوخشاش

بولماسلىغىغا قاراپ، ئىگىز-پەس، كۆچلۈك-كۆچسىز، ئۇزۇن-قىسقا دەپ پەرقلەندۇرۇش ئاساسىدا ئۇنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تاۋۇش ئاملى ئىكەنلىگىنى ئايدىڭلاشتۇرىمىز.

ئىنسانلار تىلىدىكى بولگىلى بولمايدىغان ئەڭ كىچىك تاۋۇش بولەكلىرى تاۋۇش ئاملى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇستاز" سوزىنى ئالدى بىلەن، "ئۇس" ۋە "تاز" دەپ ئىككى قىسمىغا، ئاندىن تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، "ئۇس"نى "ئۇ" ۋە "س"دىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا، "تاز"نى "ت-ا-ز"دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىغا بولىمىز. بۇنىڭدىنمۇ كىچىك قىسمىغا بولەلمەيمىز. دېمەك، "ئۇستاز" سوزىدىكى "ئۇ-س-ت-ا-ز"لار ئەڭ كىچىك تاۋۇش ئاملى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەش ۋە ئۇنى تەھلىل قىلىپ، تەتقىقلاش ئۇچۇن، ئىنسانلار نۇرغۇنلىغان تاۋۇش بەلگىلىرىنى ئىجات قىلدى. تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگۈچى شەرتلىك بەلگىلەر تاۋۇش بەلگىسى ياكى ھەرپ دېيىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى تۇركى رۇنىك يېزىغىنىڭ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ، ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىغىنىڭ ھەرپلىرى ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگەن ۋە خاتىرىلەۋاتقان شەرتلىك بەلگە (تاۋۇش بەلگىلىرى)دۇر. دۇنىيادىكى ھەرخىل تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ ئىچىدە خەلقارالىق تاۋۇش بەلگىسى ئەڭ مۇكەممەل بەلگىدۇر. ئۇ 1888-يىلى خەلقارا فونېتىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان، كېيىن تولۇقلاپ ئوزگەرتىلىپ خەلقارادا تاۋۇش ئاملىنى ئومۇمى يۇزلۈك خاتىرىلەيدىغان تاۋۇش بەلگىسىگە ئايلانغان. باشقا تاۋۇش بەلگىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، خەلقارالىق

تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئارتۇقچىلىغى ناھايىتى كوپ. چۈنكى ئۇنىڭدا بىر بەلگە بىرلا تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ، مەلۇم بىر تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە يەنە بىر تاۋۇشنى ئىپادىلىمەيدۇ، بەلگىنىڭ شەكلى ناھايىتى مۇقىم، ئىشلىتىشكە قولايلىق، ئۇ خەلقارادا نۇرغۇن مىللەتلەر قوللىنىدىغان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن، قوشۇمچە بەلگىلەر كوپ ئەمەس، شۇڭا توتۇۋېلىش، ئەستە قالدۇرۇش، يېزىش خېلى ئاسان. خەلقارالىق تاۋۇش بەلگىسى (تىرانسكرىپسى) ھەرقايسى ئەللەردىكى تىلشۇناسلار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، فونېتىكىشۇناسلىقتا تىل تاۋۇشلىرى مۇشۇ بەلگىلەر ئارقىلىق خاتىرىلىنىدۇ. ئۇنى ھەرقايسى مەملىكەت تىلشۇناسلىرى ئۇقۇيالايدۇ.

2. تاۋۇشلارنىڭ بولۇنۇشى

ھەر بىر تاۋۇش ئاملى ئۇزۇكە خاس تاۋۇش خاراكتېرى ئارقىلىق باشقا تاۋۇش ئاملىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تاۋۇش ئاملىلىرىنىڭ ئۇزۇكە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، تاۋۇش ئاملىرى تۇرلەرگە بولۇنىدۇ. تىلدىكى بارلىق تاۋۇش ئاملىلىرىنى، ئالدى بىلەن، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئىككى تۈرگە بولىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلدىكى a, ə, o, ɵ, u, ü, e, i قاتارلىقلار سوزۇق ئاۋۇش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ؛ b, d, t, l, m, y, n, h..... قاتارلىقلار ئۇزۇك تاۋۇش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۇزۇك تاۋۇش تۇۋەندىكى 3 جەھەتتە پەرقلىنىدۇ:

بىرىنچى، سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇغىدا توسالغۇغا ئۇچرىماي، ئەركىن چىقىدۇ،

ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېغىز بوشلۇغىدا توسالغۇغا ئۇچراپ چىقىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر، قازاق، ئوزبەك تىللىرىدىكى a، o سوزۇق تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا ئەركىن چىقىدۇ، b، p، m ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېغىز قوش لەۋنىڭ بىر بىرىگە تېگىشى بىلەن توسالغۇغا ئۇچراپ چىقىدۇ.

ئىككىنچى، سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش ئەزالىرىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بىردەك جىددىلىكتە بولىدۇ، ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش ئەزالىرىنىڭ ھاۋا ئېقىمىنى توسۇۋالغان قىسمى توسالغۇ يىمىرىۋاتقاندا ئالاھىدە جىددى ھالەتتە بولىدۇ.

ئۇچىنچى، سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىم ئانچە كۆچلۈك چىقمايدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى كۆچلۈكرەك چىقىدۇ. چۈنكى سوزۇق تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنى قاتتىق تىترىتىپ چىقاچقا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى ھاۋا ئېقىمىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمىگەنلىگى ياكى ئانچە قاتتىق تىترىمىگەنلىگى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك مەلۇم توسالغۇنى يەڭگەنلىگى ئۈچۈن، ھاۋا ئېقىمى كۆچلۈك چىقىدۇ.

3. سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تۇرگە ئايرىشنىڭ ئولچىمى

1) سوزۇق تاۋۇشلارنى تۇرگە ئايرىغاندا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى ۋە تىلنىڭ قاتتىق تاڭلايغا يېقىنلىشىش-يېقىنلاشماسلىغى،

تىلنىڭ ئۇزىرىپ-قىسقىرىش دەرىجىسى ياكى تىل ئورنىنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇشى، لەۋنىڭ دوگىلەك بولۇشى ياكى ئىككى تەرەپكە كېرىلىپ تۇرۇشى ئولچەم قىلىنىشى كېرەك. چۈنكى سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بىرىنچىدىن، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىلنىڭ قاتتىق تاكلايغا يېقىنلىشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى a تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئېغىز تازا كەڭ ئېچىلىدۇ، تىلمۇ قاتتىق تاكلايدىن يىراقلىشىدۇ. i تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئېغىز ئاز-راق ئېچىلىدۇ. تىل قاتتىق تاكلايغا خېلى يېقىنلىشىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ ئۇزىرىپ-قىسقىرىشى ياكى تىل ئوزىنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇشى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، a نى ئېيتقاندا تىل ئارقىغا تارتىلىپ قىسقىرىدۇ، i نى ئېيتقاندا تىل ئالدىنغا سوزۇلىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، لەۋنىڭ ھالىتى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، a-ə-e-i لەر ئېيتىلغاندا لەۋ ئىككى تەرەپكە كېرىلمىسە، o ،u ،ɵ ü لەرنى ئېيتقاندا لەۋ ئالدىنغا سوزۇلۇپ، يۇمۇلاقلىشىدۇ. شۇڭا سوزۇق تاۋۇشلارنى مۇشۇ ئۇچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ، تۇرلەرگە ئايرىش كېرەك.

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تۇرگە ئايرىشتا، ھاۋا ئېقىمىنىڭ قانداق تاۋۇش ئەزالىرى تەرىپىدىن توسالغۇغا ئۇچرىغانلىغىنى ۋە ئۇ توسالغۇنىڭ قانداق يىمىرىلگەنلىگىنى، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىگەن ياكى تىتىرىمىگەنلىگىنى، ئېغىزدىن چىققان نەپەسنىڭ كۇچلۇك ياكى كۇچسىز ئىكەنلىگىنى ئولچەم قىلىش كېرەك. چۈنكى ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بىرىنچىدىن، ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىغان جايلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى

d، t لەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئۇچىنىڭ يۇقۇرى چىش تۈۋىگە تېگىشى بىلەن توسالغۇغا ئۇچرىسا، w، f تاۋۇشلىرى ئاستىنقى لەۋنىڭ ئۈستۈنكى چىشقا تېگىشى بىلەن توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. ئىككىنچىدىن، تاۋۇش پەردىسى بەزىدە تىترىسە، بەزىدە تىترىمەيدۇ. مەسىلەن، d، w نى ئېيتقاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىسە، t، f نى ئېيتقاندا تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئېغىزدىن چىققان نەپەسنىڭ كۆچلۈك ياكى كۆچسىز بولۇشى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى m، n، ng، L، r لارنى ئېيتقاندا، نەپەس كۆچسىز چىقسا، قالغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا، نەپەس كۆچلۈك چىقىدۇ. شۇڭا ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلغاندا، تاۋۇش ئورنى ۋە ئۇسۇلىغا مۇناسىۋەتلىك يۇقۇرقى ئۇچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ، تۇرلەرگە ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەر بىرى تولۇق تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇچۇن، ئۇچ باسقۇچتىن ئوتىدۇ. ھەر بىر ئۈزۈك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئالدى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك تاۋۇش ئەزالىرى ھەركەتكە كېلىدۇ ۋە توسقۇنلۇق پەيدا بولىدۇ. ئاندىن تاۋۇش ئەزالىرى جىددىلىشىدۇ، ئاخىردا تاۋۇش ئەزالىرى جىددىلىكتىن ئۇز ھالىتىگە قايتىدۇ. شۇڭا ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ تەرەپنى مۇ نەزەرگە ئېلىش زورۇر، ئەلۋەتتە.

3 ـ بولۇم فونېما ۋە فونېما سېستېمىسى

تىلدىكى تاۋۇش ئامىللىرىنىڭ ھەممىسىلا فونېما بولىۋەرمەيدۇ.

تىلدا ئىپادىلەنگەن تاۋۇشلار خىلمۇ-خىل بولىدۇ. خىلمۇ-خىل تاۋۇشلار ئىچىدە توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تاۋۇشلارلا فونېما بولالايدۇ:

بىرىنچى، فونېما مەنە پەرقلەندۈرەلەيدىغان فونېتىك بولەكتۇر. فونېمىلارنىڭ مەنە پەرقلەندۈرۈشى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن، سوزدىكى فونېمىلارنىڭ بىرى باشقىچە بولسا، سوز مەنىسىمۇ باشقىچە بولىدۇ (ئۇيغۇر تىلىدىكى bal، kal، tal قاتارلىق سوزلەرنىڭ باش فونېمىسى ئوخشاش بولمىغانلىغى ئۈچۈن، بۇ سوزلەر ھەرخىل مەنىلەرنى بىلدۈرمەكتە). سوزدە فونېما سانى ئوخشاش بولمىسا، سوز مەنىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ (ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاچ-چاچ-ئاچا-چاچقان-ئاچقۇچ-ئاچماق، ئات، ئارت، ئارتۇق، ئارپا قاتارلىق سوزلەردىكى فونېما سانى ئوخشاش بولمىغانلىغى ئۈچۈن، بۇ سوزلەر ھەرخىل مەنىلەرنى ئىپادىلىمەكتە). شۇنىڭدەك سوزدە فونېمىلارنىڭ ئورنى ئوخشاش بولمىسا، سوز مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ (ئۇيغۇر تىلىدىكى tar-art، xaya-yaxa، mat-tam دېگەنگە ئوخشاش سوزلەردە فونېما ئوخشاش، لېكىن ئورنى ئوخشىمىغانلىغى ئۈچۈن، سوز مەنىلىرى ئوخشاشمايدۇ).

ئىككىنچى، فونېما ۋاريانتلار ئىچىدىن ئابستراكسىيەلەشتۈرۈۋېلىنغان ئەڭ كىچىك فونېتىك بولەكتۇر. چۈنكى تىلدا ئىپادىلەنگەن بىر خىل ۋاريانتلار ئىچىدىكى سوز مەنىسىنى ۋە گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان، بولەكچە بولگىلى بولمايدىغان تاۋۇش ئامىلى فونېما بولالايدۇ.

ئۈچىنچى، فونېما ئومۇمەن مەلۇم تىلغا خاس بولىدۇ. چۈنكى ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ مەنە پەرقلەن-

دۇرۇشتىكى رولى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا تىللاردا فونېمىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە تاۋۇشلارنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. مەلۇم بىر تىلدا بار بولغان فونېما يەنە بىر تىلدا بولمايدۇ. مەلۇم تاۋۇش ئۇ تىلدا مەنە پەرقلەندۇرۇش رولىغا ئىگە بولسا، بۇ تىلدا مەنە پەرقلەندۇرۇش رولىغا ئىگە بولالمايدۇ.

دېمەك، مەلۇم تىلدىكى مەنە پەرقلەندۇرەلەيدىغان ئەڭ كىچىك فونېتىك بولەك (تاۋۇش) فونېما دېيىلىدۇ.

ھەر بىر فونېمىنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقتا ئىپادىلىنىدىغان ۋاريانتلىرى بولىدۇ. ھەرقانداق سوزۇق ياكى ئۇزۇك فونېما ۋاريانتلىرى ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش ئامىلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. فونېما ۋاريانتى ئەركىن ۋاريانت ۋە شەرتلىك ۋاريانت دەپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان فونېتىك شارائىتتا ئىپادىلىنىپ، مەنىنى پەرقلەندۇرەلمەيدىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تاۋۇش ئەركىن ۋاريانت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى zil-yil، ijtimai-iztimai سوزلىرىنىڭ تەلەپپۇزىنى سېلىشتۇرساق، ئۇلارنىڭ ئوخشاش فونېتىك شارائىتتا ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىش ۋاقانلىقىنى بايقايمىز.

مەلۇم تىلدىكى ئوزۇكە خاس ئىپادىلىنىش شارائىتىغا ئىگە بىر فونېما دائىرىسىدىكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق تاۋۇش شەرتلىك ۋاريانت دېيىلىدۇ. خەنزۇ ئورتاق تەلەپپۇزىدىكى (a) (A) (ɑ) قاتارلىق ئۇچ تاۋۇش ئامىلىنىڭ ھەرقايسىسى ئوزۇكە خاس شارائىتتا ئىپادىلىنىدىغان (a) فونېمىسىنىڭ ۋاريانتلىرىدۇر. مەسىلەن:

تاۋۇش	ئىپادىلىنىش شەرتى	مىسال
(a)	(i)، (n) نىڭ ئالدىدا كەلسە	(ban) 搬، (lai) 来

(ʌ) ئايرىم ياكى بوغۇمدا كەلسە (nʌ) 拿، (a) 阿

(a) (o)، (ng) نىڭ ئالدىدا كەلسە (fang) 放، (gao) 高

تىلدىكى ھەر بىر فونېمنىڭ باشقا فونېمىغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىگى پەرقلىق ئالاھىدىلىك دېيىلىدۇ. چۈنكى ئوخشاش بولمىغان فونېملار ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىك ئارقىلىق مەنىنى پەرقلەندۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. بىر فونېمنىڭ ۋاريانتلىرىمۇ ئوزى تەۋە بولغان فونېمنىڭ پەرقلەندۇرۇش ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولىدۇ. مەلۇم تىلدىكى مەلۇم فونېمنىڭ قانداق پەرقلەندۇرۇش ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولۇشى ئۇنىڭ شۇ تىلدىكى باشقا فونېما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئايرىلمايدۇ. فونېما بىلەن ۋاريانتنىڭ مۇناسىۋىتى بولسا ئومۇملىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. ئومۇملىق ئايرىملىقنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ ھەمدە ئۇ شۇ ئايرىملىق ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا مەلۇم تىلنىڭ فونېتىكىسىنى ئۇگەنگەندە، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ فونېملىرىنىڭ پەرقلەندۇرۇش ئالاھىدىلىگىنى ئىگەللىگەندىن سىرت، ئۇنىڭ ۋاريانتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شارائىتىنى ئىگەللەشكىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم، ئەلۋەتتە.

تىلدىكى فونېملار يەككە-يىگانە مەۋجۇت بولالمايدۇ، بەلكى قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ بىرلىگى ئىچىدىكى بىر سىستېمىنى ھاسىل قىلىش ئارقىلىق مەۋجۇت بولىدۇ. ھەرقايسى تىللارنىڭ ئوزىگە خاس فونېما سىستېمىسى بولىدۇ، فونېما سىستېمىسى، بىرىنچىدىن بارلىق فونېما خاراكتېرلىق تاۋۇشلار، ئىككىنچىدىن، ھەر بىر فونېمنىڭ كوپ ئۇچرايدىغان ۋاريانتى، ئۇچىنچىدىن، فونېملار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشى مۇناسىۋەت، توتىنچىدىن، فونېما بىلەن فونېما ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق قائىدە..... قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە

ئالىدۇ. شۇڭا مەلۇم تىلنىڭ فونېما سېستېمىسىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭ بارلىق فونېمىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى، فونېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە فونېمىلار ئارا ئورتاق قانۇنىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ھەرقايسى تىلنىڭ فونېما سېستېمىسى ئوخشىمايلا قالماستىن، بەلكى مەلۇم بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدىكى فونېما سېستېمىسىمۇ ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شۇ تىلنىڭ فونېما سېستېمىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. فونېما سېستېمىسىدىكى ئۆزگىرىش فونېمىلارنىڭ قوشۇلۇشى، فونېمىلارنىڭ بولۇنۇشى، فونېما مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىلدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تىلدىكى فونېما سېستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئومۇمەن، فونېما توغرىسىدىكى بىلىم فونېماشۇناسلىق دېيىلىدۇ. فونېمىشۇناسلىق فونېتىكىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ فونېما سېستېمىسىنى يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ سوز ۋە گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى پەرقلەندۈرۈش رولى، تاۋۇشلارنىڭ كونكرېت تەلەپپۇزى، فونېما ۋە ۋاريانتلارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا فونېمىشۇناسلىق يېزىق يارىتىش ۋە ئىسلاھ قىلىش، دىيالېكتلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، ئورتاق تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا ناھايىتى مۇھىم نەزىرىيىۋى ۋە ئەمىلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

4-بولۇم تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

ھەرقايسى تىللاردىكى تاۋۇشلار شۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە بىرىكىپ بىر بىرىگە ئۇلانغان ھالدا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا نۇتۇق ئېقىمىدا تىل تاۋۇشلىرى بىر بىرىگە تەسىر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىغى ياكى سوزۇنچاقلىق ئىنتىنىڭ ئاستىلىغىنىڭ، ئىگىز-پەسلىگىنىڭ، كۇچلۇك-كۇچسىزلىگىنىڭ ئوخشاشماسلىغى تۈپەيلىدىن تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەردە بولىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلەر تارىخىي ئۆزگىرىش دېيىلىدۇ. بۇ بولۇمدە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ھەققىدە توختالمايمىز، نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى ھەققىدە توختىلىمىز. دۇنيادىكى ھەرقايسى تىللاردا كوپ ئۇچرايدىغان نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئاسسىمىلاتسىيە

بۇ لاتىنچە سوز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا "ئوخشىتىۋېلىش" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. سوزلەردە بىر بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ياكى قىسمەن ئوخشىمايدىغان تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا بىر بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ئۆزگە تامامەن ياكى قىسمەن ئوخشىتىۋېلىشى ئاسسىمىلاتسىيە دېيىلىدۇ.

بىر تاۋۇشنىڭ يەنە بىر تاۋۇشنى ئۆزگە پۈتۈنلەي ئوخشىتىۋېلىشى

تولۇق ئاسسىملاتسىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ن" تاۋۇشى بىلەن "م" تاۋۇشى بىر بىرىگە ئوخشايدۇ. لېكىن نۇتۇق ئېقىمىدا "سەن" دېگەن سوزگە "مۇ" ئۇلانسا. ئۇلانمىدىكى "م" نىڭ سوزدىكى "ن" نى ئوزىگە ئوخشتىۋېلىشى نەتىجىسىدە بۇ سوز "سەمۇ" دەپ ئېيتىلىدۇ. "ساماناليق"، "مەنمۇ" سوزلىرىدىكى "ن" تاۋۇشىنىڭ جانلىق تىلدا ئىتتىك ئېيتقانىدا "ساماللىق"، "مەمۇ" بولۇپ ئېيتىلىشىمۇ تولۇق ئاسسىملاتسىيە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بىر تاۋۇشنىڭ يەنە بىر تاۋۇشنى ئوزىگە قىسمەن ئوخشتىۋېلىشى قىسمەن ئاسسىملاتسىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئون" سوزىگە "بەش" سوزىنى ئۇلىغاندا، جانلىق تىلدا "ئومبەش" دەپ ئېيتىلىدۇ. دېمەك، "ب" تاۋۇشى ئوزىگە ئوخشايدىغان "ن" تاۋۇشىنى ئوزىگە قىسمەن ئوخشايدىغان (ئوزىدەك قوش لەۋ تاۋۇشى بولغان) "م"غا ئايلاندۇرىدۇ. مانا بۇ قىسمەن ئاسسىملاتسىيە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئالدىنقى تاۋۇشنىڭ كېيىنكى تاۋۇشنى ئوزىگە ئوخشتىۋېلىشى ئالدى ئاسسىملاتسىيە ياكى ئالدى تەسىرات دېيىلىدۇ.

ئەگەر كېيىنكى تاۋۇش ئالدىدىكى تاۋۇشنى ئوزىگە ئوخشتىۋالسا، بۇ ئەكسى (كەينى) ئاسسىملاتسىيە ياكى ئەكس تەسىرات دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كورۇپ باق" دېگەن سوزنىڭ جانلىق تىلدا "كورۇپپاق" بولۇپ ئېيتىلىشى ئالدى ئاسسىملاتسىيە بولسا، "ئون بىر"نىڭ "ئومبىر" بولۇپ ئېيتىلىشى ئەكسى (كەينى) ئاسسىملاتسىيە بولىدۇ.

تۇركى تىللاردىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ

بىر بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بىر بىرىگە ئوخشاش بولۇپ كېلىشى (تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا ماسلىشىپ كېلىشى) ئاسسىمىلاتسىيىنىڭ بىر خىلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى بەزىدە سوزدىكى تاۋۇش قوشۇمچىدىكى تاۋۇشنىڭ ئوزىگە ئوخشاش بولۇشىنى تەلەپ قىلسا، بەزىدە قوشۇمچىدىكى تاۋۇش سوزدىكى تاۋۇشنىڭ ئوزىگە ئوخشاش بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

2. دىسسىمىلاتسىيە

بۇمۇ لاتىنچە سوز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا "ياتلاشتۇرۇش" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىر بىرىگە ئوخشاش بولغان تاۋۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان باشقا تاۋۇشقا ئوزگىرىپ كېتىشى دىسسىمىلاتسىيە دىيىلىدۇ. سوز تەركىۋىدە ئوخشاش ئىككى تاۋۇش بىللە كەلگەندە چىقىشالماي، بىر بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ بىرى باشقا تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياغاچچى" دىگەن سوزدە ئىككى "چ" قاتار كەلگەنلىگى ئۈچۈن، ئىككىسى چىقىشالماي، جانلىق تىلدا "ياغاشچى" بولۇپ ئىپىتىلىپ، ئۇنىڭدىكى بىر "چ" "ش" غا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

3. تاۋۇشنىڭ كوپىيىشى

(فونېتىكىشۇناسلىقتا گرېكچە Protez دىيىلىدۇ).

سوزلەرنىڭ بېشىدا بىرەر تاۋۇشنىڭ كوپىيىپ قېلىشى تاۋۇشنىڭ كوپىيىشى دىيىلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى "ستاكان"، "ستول" سوزلىرىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغاندا، بېشىغا بىر سوزۇق تاۋۇشنى قوشۇپ "ئىستاكان"، "ئۇستەل" دەپ قوبۇل قىلغان، شۇنداقلا

"ستول"دىكى "ول"نى "ەل"گە ئوزگەرتكەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزلەر بۇرۇن "ئارابا"، "ئاراق" دەپ ئېيتىلغان بولسا، كېيىن ئۇنىڭ ئالدىدا بىر ئۇزۇك تاۋۇش كوپىيىپ "ھاروا"، "ھاراق" دېيىلىدىغان بولغان.

4. تاۋۇش قوشۇش

(فونېتىكىشۇناسلىقتا گرېكچە epentez دېيىلىدۇ).

جانلىق تىلدا ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ياكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا سوزۇق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى تاۋۇش قوشۇش دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كادر"، "خەلق"، "شەرق" سوزلىرى ئېيتىلغاندا جانلىق تىلدا "كادىر"، "خەلىق"، "شەرىق" دەپ ئېيتىلىپ، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بىر سوزۇق (i) تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالسا، "ئىملا"، "گۇنا"، "بىنا" سوزلىرىگە 1ـ، 2ـشەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشقاندا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بىر ئۇزۇك "ي ياكى ر" تاۋۇش قوشۇلۇپ، "ئىملايىم"، "گۇنايىمىز"، "بىنارىم" بولۇپ ئېيتىلىدۇ.

5. ئورۇن ئالماشتۇرۇش

(فونېتىكىشۇناسلىقتا گرېكچە metatez دېيىلىدۇ).

سوزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا ئالمىشىشى ئورۇن ئالماشتۇرۇش دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "قولقاپ" سوزى ئوزبەك تىلىدا تاۋۇش ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ "قولپاق" دەپ ئېيتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇيغۇر"، "ئايلىنىش" سوزلىرى جانلىق تىلدا ياكى بەزى شۇبلەردە "ئۇرغۇي"، "ئاينىلىش" دەپ ئېيتىلىپ، "ي"

بىلەن "ر"نىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالىدىغان ئەھۋال دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ.

6. چۈشۈپ قېلىش

(فونېتىكىشۇناسلىقتا گرېكچە deriz دېيىلىدۇ).

سوزلىگەندە سوزلەردىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئالغان" "كورگەن" دېگەن سوزلەر ئېيتىلغاندا، جانلىق تىلدا بۇ سوزلەردىكى "ل"، "ر" تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قېلىپ "ئاغان"، "كوگەن" بولۇپ ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك "ئېلىپ كەتتى"، "ئېلىپ چىقىپ كەتتى" دېگەن سوزلەر ئېيتىلغاندا، بىرنەچچە تاۋۇش چۈشۈپ قېلىپ، "ئەكەتتى"، "ئەچىكەتتى" بولۇپ ئېيتىلىدۇ. بۇلار تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

7. ئاجىزلىشىش

كۈچلۈك تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلارنىڭ كۈچسىز تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلارغا ئايلىنىشى تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كوپ ئۇچرايدىغان ھادىسە بولۇپ، ئەملىيەتتە سوزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندىكى تاۋۇش ئەزالىرى ھەرىكىتىنىڭ جىددىلىك دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن يۈز بېرىدىغان فونېتىك ئۆزگىرىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئال—ئېلىپ"، "كەت—كېتىپ"، "بالا—بالىسى"، "ئاكا—ئاكىسى"، "تەنتەنە—تەنتەنىسى" دېگەن سوزلەردىكى "ئا—ئە" تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ "ې—ى" تاۋۇشلىرىغا ئايلانغان.

ئومۇمەن، تىللاردىكى تاۋۇش ئوزگىرىشى يۇقۇرقى 7 جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ خىل تاۋۇش ئوزگىرىشلىرى ھەرقايسى تىللاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ.

5-بولۇم بوغۇم ۋە ئۇرغۇ

1. بوغۇم

سوزلەرنى تەلەپپۇز قىلغىنىمىزدا ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى بەزىدە كۇچلۇك، بەزىدە كۇچسىز بولىدۇ. نەتىجىدە، تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇلۇپ-ئۇزۇلۇپ چىقىشى پەيدا بولىدۇ. ئەنە شۇنداق تەبىي ھالدا ئۇزۇلۇپ ئېيتىلغان تاۋۇش ياكى تاۋۇش توپى بوغۇم دېيىلىدۇ. بوغۇم تەبىي ھالدىكى بىرلىك بولغانلىقى ئۇچۇن، بىر سوزدە قانچە بوغۇم بارلىقى ۋە ئۇنىڭ قەيەردىن ئايرىلىدىغانلىقى شۇ سوزنىڭ تەلەپپۇزىدا روشەنلىشىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇرۇمچى" "بارىمەن"، "قۇرۇلۇش" سوزلىرىنى "ئۇر—ۇم—چى"، "بار-د-مەن"، "قۇر-ۇل-ۇش" شەكلىدە ئەمەس، بەلكى "ئۇ-رۇم-چى"، "با-رد-مەن"، "قۇ-رۇ-لۇش" شەكلىدە ئۇزۇپ-ئۇزۇپ ئېيتىمىز. نەتىجىدە بۇ سوزلەردە 3 تىن بوغۇم بارلىغىنى بىلىمىز.

بوغۇمنىڭ باش-ئاياق چېگرىسى ۋە مەركىزي نۇقتىسى بولىدۇ. بوغۇمنىڭ كۇچلۇك ياكى ئىگىز ئېيتىلغان نۇقتىسى بوغۇمنىڭ مەركىزى بولسا، كۇچسىز، پەس ئېيتىلغان نۇقتىسى شۇ بوغۇمنىڭ باشقا بوغۇمدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان چېگرىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەرقايسى تىللاردا تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم يارىتىشى ئوخشىمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇش بوغۇم يارىتالمايدۇ، سوزۇق تاۋۇشلارلا بوغۇم يارد-

تالايدۇ. شۇڭا تۇركى تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم بولمايدۇ. بەزى تىللاردا بىر بوغۇمدا بىرلا سوزۇق تاۋۇش بولسا، بەزى تىللاردا بىر بوغۇمدا ئىككى ياكى ئۈچ سوزۇق تاۋۇش بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، تۇركى تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ھەر بىر بوغۇمدا بىردىن سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. ("ئىشلەپچىقىرىش" دېگەندەك). خەنزۇ تىلىدىكى بوغۇملاردا ئىككى ياكى ئۈچ سوزۇق تاۋۇش كېلىۋېرىدۇ (mao، guai دېگەندەك). ھەرقايسى تىللارنىڭ بوغۇم شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ، چۈنكى بوغۇم تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەچكە، بەزى تىللاردىكى بوغۇمدا تاۋۇش كوپ، بەزى تىللاردىكى بوغۇمدا تاۋۇش ئاز بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق بولۇشنى ھەر بىر تىلنىڭ فونېتىك خۇسۇسىيتى بەلگىلەيدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم شەكلى 6 خىل بولۇپ، بىر بوغۇمدا ئەڭ كوپ دېگەندە 4 تاۋۇش بولىدۇ. مەسىلەن، "ئۇ"، "يا"، "ئات"، "سەن"، "ئېيت"، "قايت" دېگەنگە ئوخشاش.

2. ئۇرغۇ

بىرقانچە بوغۇملۇق سوزلەردە مەلۇم بوغۇم باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا كۈچلۈك ھەم سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ھەم سوزۇپ ئېيتىلغان بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا شۇ سوزدىكى مەلۇم بوغۇمنىڭ سوزۇق تاۋۇشى كۈچلۈك ھەم سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. ئەنە شۇ كۈچلۈك ھەم سوزۇپ ئېيتىلغان سوزۇق تاۋۇشقا ئۇرغۇ چۈشكەن بولىدۇ. دېمەك، ئۇرغۇ دېگىنىمىز كوپ بوغۇملۇق سوزلەردىكى مەلۇم بوغۇم ياكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ

كۇچـلۇك هەم سوزۇپ ئېيتىلـشىدۇر. مەسـلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئالىم"، "ئالەم" دىگەن سوزلەرنىڭ بىرىنـچى بوغۇمـى (ئا سوزۇق تاۋۇشى) كۇچـلۇك هەم سوزۇپ ئېيتـلسا، "ئۇكا"، "ئاتا"، "قۇرۇ-لۇش"، "مەكتەپ" قاتارلىق سوزلەرنىڭ ئاخـىرقى بوغۇمـى كۇچلۇك هەم سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. شۇڭـا ئەنە شۇ بوغۇم ۋە سوزۇق تاۋۇشـلار ئۇرغۇلۇق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ھەرقايسى تىللاردا ئۇرغۇنىڭ رولى ئوخـشاش بولمايـدۇ. بەزى تىللاردا ئۇرغۇ ناھايـىتى مۇھـىم رول ئويناپـدۇ. شۇڭـا ئۇرغۇنىڭ قايسى بوغۇمدا چۈشۈشى بىلەن سوز مەنىسى ئوزگىرىدۇ. مەسلەن، رۇس تىلـىدىكى "zamok" سوزىـنىڭ بىرىـنچى بوغۇمـىغا ئۇرغۇ چـۈشۈرۇلۇپ "zàmok" دەپ ئېيتـلـسا، قەلـئە، ساراي، قورغان دىـگەن مەنـىنى بەرسە، ئـىككىنچـى بوغۇمـىغا ئۇرغۇ چـۈشۈرۇلۇپ "zamòk" دەپ ئېيتىلسا، قۇلۇپ دىگەن مەنىنى بېرىـدۇ. شۇنىڭدەك "moka" سوزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمـىغا ئۇرغۇ چـۈشۈرۇلۇپ "mòka" دەپ ئېيتىلسا، ئازاپ-ئوقۇبەت دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى بوغۇمىغا ئۇرغۇ چـۈشۈرۇلۇپ "mokà" دەپ ئېيتىلسا، ئۇن دىـگەن مەنىنى بىلدۈرىـدۇ. ئۇيـغۇر تىلىدىـكى بەزى سوزلەرنىڭـمۇ ئۇرغۇ سەۋىۋىدىن ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىغىنى بايقايـمىز. مەسىلەن، تىلىمىزدىـكى "ئاچا"، "ئاپا" سوزلىرىـنىڭ بىرىنچى بوغۇمـىغا ئۇرغۇ چـۈشۈرۈپ ئېيتـساق "ئاچا" سوزى ھەدە دىـگەن مەنىنى بىلدۈرىـدۇ. "ئاپا" سوزى بىر خىـل قىلتىرىقـلىق ئاشـلىق دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بۇ سوزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىغا ئۇرغۇ چۈشۈرۈپ ئېيتساق، "ئاچا" سوزى ئىككى نەرسىنىڭ ئارىلىغى "ئاچا تاياق"، "ئاچا يول" دىـگەن مەنـىلەرنى بىلدۈرىـدۇ، "ئاپا"

سوزی ئانا دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

ئۇرغۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى سوز ئۇرغۇسى، يۇقۇرقىلار سوز ئۇرغۇسىدۇر. ئىككىنچى خىلى جۇملە ئۇرغۇسى ياكى لوگىك ئۇرغۇ. جۇملىدىكى مەلۇم سوزنىڭ باشقا سوزلەرگە قارىغاندا كۈچلۈك ئېيتىلىشى جۇملە ئۇرغۇسى ياكى لوگىك ئۇرغۇ دىيىلىدۇ.

لوگىك ئۇرغۇ جۇملىگە تۇرلۇك مەنىۋى تۈس بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوقۇغۇچىلار ئويگە بېرىلگەن تاپشۇرۇقنى تۇنۇگۈن ئىشلىدى" دىگەن جۇملىدىكى "تۇنۇگۈن"، "ئىشلىدى" سوزلىرىگە ئايرىم-ئايرىم ئۇرغۇ چۇشۇرۇپ ئېيتساق، بۇ جۇملە تۇرلۇك مەنىۋى تۈسكە ئىگە بولىدۇ. يەنى "تۇنۇگۈن" سوزىگە ئۇرغۇ چۇشۇرۇپ ئېيتساق، بۇ جۇملە تاپشۇرۇق-ئىشنىڭ باشقا ۋاقىتتا ئەمەس، تۇنۇگۈن ئىشلەنگەنلىگى تەكىتلەپ بايان قىلىنىدۇ، "ئىشلىدى" سوزىگە ئۇرغۇ چۇشۇرۇپ ئېيتساق، بۇ جۇملىدىكى ئوي-پىكىرنىڭ سوراق تەرىقىسىدە ئېيتىلغانلىغى ئىپادىلىنىدۇ.

بەزى تىللاردا سوز ئۇرغۇسىنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولسا، بەزى تىللاردا تۇراقسىز بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇنىڭ ئورنى ھەقىقىدە ئوخشاش بولمىغان كوزقاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر تۇراقلىق دىسە، بەزىلەر تۇراقسىز دەيدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

توتنچی باپ

لىكسىكولوگىيە

لىكسىكولوگىيە گرېكچە Lekis (سوز). Logos (بىلىم) دېگەن ئىككى سوزدىن كېلىپ چىقىقان. ئۇيغۇر تىلىدا سوز ھەقىقىدىكى بىلىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لىكسىكولوگىيە سوزنىڭ ئوخشاش بولمىغان جەھەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىغا قاراپ، سېمانتىكولوگىيە، ئېتىمولوگىيە، لۇغەتشۇناسلىق ۋە لۇغەت تەرىكىۋى..... قاتارلىق قىسىملارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

I-بولۇم لۇغەت تەرىكىۋى

بىر تىلدا قوللىنىلىدىغان بارلىق سوزنىڭ يىغىندىسى لۇغەت تەرىكىۋى دېيىلىدۇ. ئۇ تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھىساپلىنىدۇ. بىر تىلدا نەچچە ئون مىڭلىغان سوز بولىدۇ. ئەنە شۇ سوزلەر يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەرىكىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا سوز بىلەن لۇغەت تەرىكىۋىنى پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ.

سوز شەيئى، ھادىسە، ئىش-ھەرىكەت، سۈپەت-خۇسۇسىيەت، سان جەھەتتىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى-

دۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، سوز دېگىنىمىز مەلۇم ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان، نۇتۇقتا ئەركىن قوللىنىلىدىغان تاۋۇشلار بىرىكمىسىدۇر.

ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر سېستىمىدۇر. چۈنكى ئوخشاش بولمىغان تىللاردا قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنىنى ئىپادىلەش ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ئۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر بىلەن بۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوخشاش بولمايدۇ. دېمەك، ھەرقايسى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ.

ھەرقانداق تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئاساسىي لۇغەت فوندى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت فونىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسىي لۇغەت فوندى شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان ئومۇمى خەلقنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇش، تۇراقلىق بولۇش ۋە ياسىلىشچان بولۇشتەك ئۇچ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئاساسىي لۇغەت فوندىغا دائىر سوزلەر شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ قانداق دىيالېكت ۋە شىۋىلەردە سوزلىشىدىن، قايسى سىنىپقا ۋە قايسى قاتلامغا تەۋە بولۇشىدىن ھەمدە قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسىگە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. ئالاقىدا دائىم قوللىنىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت فوندىغا دائىر سوزلەر تىلدا ناھايىتى ئۇزاق قوللىنىلىدۇ. ئوزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ. چۈنكى بۇ خىل سوزلەر ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان شەيئى، ھادىسە، خۇسۇسىيەت ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ كىشىلەر ئىگىسىدىكى

ئىنكاسىدۇر. يەنى بۇ خىل شەيئى، ھادىسە، خۇسۇسىيەت ۋە ئىش-ھەرىكەت ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسىلەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرمۇ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا شۇ مىللەت تىلىدا داۋاملىق قوللىنىلىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنى تەكىتلەش زورۇركى، ئاساسىي لۇغەت فوندى پەقەت ئوزگەرمەيدۇ دىگىلى بولمايدۇ. چۇنكى جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىر قىسىم سوزلەر ئاساسىي لۇغەت فوندىغا كىرىپ تۇرسا، ناھايىتى ئاز بىر قىسىم سوزلەر ئاساسىي لۇغەت فوندىدىن چىقىپ كېتىدۇ ياكى ئالاقە ئېھتىياجىدىن قالىدۇ. ئاساسىي لۇغەت فوندىغا دائىر سوزلەر يېڭى-يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئاش" سوزىدىن "ئاشپەز"، "ئاشخانا، "ئاشلىق"، "ئاشلا"، "ئاشقازان"، "ئاش كوكى" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر ياسالغان، "ئىش" سوزىدىن "ئىشچى"، "ئىشخانا"، "ئىشلە"، "ئىشلەمچى" "ئىشسىز"، "ئىشچان"، "ئىش قىلىپ" "ئىشلەپچىقىرىش' دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر ياسالغان.

مەيلى تەرەققى قىلغان تىل بولسۇن، مەيلى تەرەققى قىلمىغان تىل بولسۇن، مەيلى باي تىل بولسۇن، مەيلى كەمبەغەل تىل بولسۇن، ئۇ ئوزىگە خاس ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ئىگە بولغان بولىدۇ. چۇنكى ئاتا، بالا، ئانا، باش، ئىش، تاش، قاش. قول، پۇت، يەر، سۇ، ئاش، دىخان، ياخشى، يامان، ئوي، ئائىلە، مەن، سەن، ئايال، ئەر، ئادەم، بەش، توت يۇز.....دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر ھەرقانداق تىلدا بولىدۇ.

دىمەك، ستالىن ئېيتقاندەك "تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى مۇھىم

نەرسە ئاساسىي لۇغەت فوندىدىن ئىبارەت. بۇ ئۇنىڭ مېغىزى بولغان ھەممە تۈپ سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسىي لۇغەت فوندى تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە قارىغاندا خېلىلا ئاز بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئومرى ناھايىتى ئۇزاق بولىدۇ. ئۇ ئەسرلەر داۋامىدا ياشاپ تۇرىدۇ ھەمدە يېڭى سوزلەرنى تۇزۇپ چىقىش ئۈچۈن ئاساس بولۇپ بېرىدۇ". (ستالىن: «ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 31 - بەت).

ئادەتتىكى لۇغەت فوندىغا كىرىدىغان سوزلەر ئومۇمى خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ كەتمەيدىغان، ئادەتتە كوپ قوللىنىلمايدىغان، ئوزگىرىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت فوندىغا يېڭىدىن ياسالغان سوزلەر، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى سوزلەر، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، دىيالېكت - شۈدىلەرگە خاس سوزلەر، كەسپىي سوزلەر، كونىرىغان قەدىمىي سوزلەر كىرىدۇ.

ئومۇمەن، بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى شۇ تىلنىڭ قانداق ئىكەنلىگىنى (باي ياكى باي ئەمەسلىگىنى) ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تىلدا سوز قانچە كوپ بولسا، پىكىر - مەقسەتنى شۇنچە ياخشى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەگەر سوز ئاز بولسا، پىكىر - مەقسەتنى تولۇق، ياخشى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. شۇڭا مەلۇم تىلنى دەسلەپ ئۇگەنگۈچىلەر بىلەن پۇختا ئۇگەنگۈچىلەرنىڭ ئىگەللىگەن سوز بايلىغى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، پىكىر - مەقسەتنى ئىپادىلىشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

تىل كىشىلەرنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە باغلانغانلىقى ئۈچۈن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئۈزلۈكسىز ئوزگىرىپ

تۇرىدۇ. جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، پەن-مەدەنىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە تەپەككۇرنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن يېقى-يېقى سوز-لەر بارلىققا كېلىپ، لۇغەت تەركىۋىنى داۋاملىق بېيىتىپ بارىدۇ. ئەگەر ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى بولغان تىل يېقى سوز-ئىبارىلەر بىلەن بېيىپ تۇرمىسا، جەمىيەت تەرەققىياتىدىكى يېقى-يېقى ئۇزگە-رىشلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇقۇملارنى ئىپادىيەلىمەي قالىدۇ، ئەلۋەتتە.

لۇغەت تەركىۋىگە يېڭىدىن كىرگەن سوزلەر كونىراپ ئېھتىياج-دىن قالغان سوزلەرگە قارىغاندا ھامان كوپ بولىدۇ. چۈنكى تەرەق-قىياتقا ئەگىشىپ، يېقى سوزلەر تۇركۇم-تۇركۇملەپ لۇغەت تەركىۋ-گە كىرىپ تۇرسا، بەزى سوزلەر جەمىيەت تەرەققىياتىدا ئاستا-ئاستا ئېھتىياجدىن قېلىپ، ئاۋال پاسسىپ سوزلەر قاتارىغا ئوتۇپ، ئاندىن لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كېتىدۇ. كونىرىغان سوزلەر يېزىغى يوق تىللاردا ئاستا-ئاستا يوقلىپ كەتسە، يېزىغى بار تىللاردا ساقلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا مەلۇم تارىخىي ۋەقە ئۇستىدە گەپ بولغاندا بۇنداق سوزلەرنى يەنە قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

كونىرىغان سوزلەر تارىخىي ۋە قەدىمقى كونىرىغان سوز دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلغان بولىدۇ. تۇرمۇشتا يوقلىپ كەتكەن نەرسە ۋە ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر كونا تارىخىي سوزلەر دېيىلىدۇ. ھازىر باشقا سوز بىلەن بىلدۈرۈلگەن تۇرمۇشتا يوقالمىغان نەرسە ۋە ھادىسىلەرنى دەسلەپ بىلدۈرگەن سوزلەر كونىرىغان قەدىمىي سوز دېيىلىدۇ.

لۇغەت تەركىۋى تۈرلۈك يوللار بىلەن بېيىيدۇ. ئوز تىلىدىكى ماتېرىياللاردىن (ھازىرقى ۋە قەدىمقى تىل ماتېرىياللىرىدىن، شۇ تىل-

نىڭ دىيالېكتى ۋە شۇبلىرىدىكى تىل ماتېرىياللىرىدىن) پايدىلىنىپ يېزىق سوزلەرنى يارىتىش تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم يولى. شۇڭا جەمىيەت تەرەققىياتىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئالدى بىلەن ئۇز تىلىدىكى ماتېرىياللارغا يولىنىپ يېزىق سوز ياساش بىلەن ئىپادىلەشكە تېرىشىش كېرەك. يېڭى سوز يارىتىشتا ئۇز تىلىنىڭ ماتېرىياللىرىغا سەل قاراش لۇغەت تەركىۋىنى ساغلام تەرەققى قىلدۇرۇشقا ناھايىتى زور زىيان يەتكۈزىدۇ. شۇنىمۇ تەكىتلەش زورۇركى، ئۇز تىلىدىكى كونېرىغان سوزلەرنى يېزىق مەنىدە قوللىنىپ لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىشقىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە. باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىشنىڭ يەنە بىر مۇھىم يولىدۇر. دۇنياداباشقا تىللاردىن پەقەت سوز قوبۇل قىلمىغان بىرەرمۇ تىلنى تاپقىلى بولمايدۇ. چۈنكى ھەر قايسى مىللەتلەر مەدەنىيەت، سىياسى، ئىقتىسات، سودا-سانائەت، پەن-تېخنىكا ۋە باشقا جەھەتلەردە دائىم ئۇزئارا ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ، ئۇزئارا پىكىرلىشىدۇ ۋە ئۇزئارا ئۆگىنىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار تىل جەھەتتە بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىپ، ئازدۇر-كوپتۇر سوز قوبۇل قىلىشىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ-پارس تىللىدىن، خەنزۇ تىلىدىن، قېرىنداش تىللاردىن ۋە باشقا خەلقلارا تىللاردىن تۇرلۇك يوللار بىلەن نۇرغۇن سوزلەر كىرىپ ئۇزلەشكەنلىگىگە ئوخشاش. باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر قوبۇل قىلغان تىلىنىڭ گىراممات-تىكىلىق قائىدىلىرىگە بوي سۇنىدۇ. شۇڭا ئۇ شۇ تىلغا ئوزلىشىپ، خەلقە ئومۇملىشىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، شۇ تىلنىڭ ئوز ماتېرىيالىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇنداق سوزلەرنى باشقا تىلىنىڭ سوزى دىگىلى

بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىشتا، ئۇ سوز-نىڭ زورۇرىيىتىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئەگەر ئۇ سوز يېڭى بىر چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان، ئوز تىلىدىكى ماتېرىيال بىلەن ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمايدىغان سوز بولسا، ئۇنداق سوزلەرنى، ئەلۋەتتە، قوبۇل قىلىش كېرەك. ئەگەر ئۇ چۈشەنچىنى ئوز تىلىدا ئىپادىلەيدىغان سوز بار تۇرۇقلۇق، باشقا تىلدىن سوز قوبۇل قىلىنسا، بۇ تىل تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق ئەمەس. چۈنكى بۇنداق سوزلەر تىلنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ، ئىملانىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسقۇن بولىدۇ. تىلنىڭ قېلىپلىشىشىغا ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

2 - بولۇم سېمانتىكا

سېمانتىكا گرېكچە semasia (بەلگىلەش، مەنە، چۈشەنچە) دېگەن سوز بىلەن Logos (بىلىم) دېگەن سوزدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، سوز-ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى ۋە مەنىلىرىنىڭ ئوزگىرىشىنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ.

سوز تاۋۇش بىلەن مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مەنە سوزنىڭ مەزمۇنى بولسا، تاۋۇش سوزنىڭ فونېتىك شەكلىدۇر. سوز ھەم لېكسىكىلىق، ھەم گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. سېمانتىكا سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى تەتقىق قىلىدۇ. سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى بولسا گىراماتىكا تەتقىق قىلىدۇ.

سوزلەرنىڭ مەلۇم فونېتىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان

مەزمۇن، يەنى دۇنيادىكى شەيئى ۋە ھادىسلەر شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ھەركەتلىرى، خۇسۇسىيەتلىرى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە كىشىلەرنىڭ مۇئەسسەر يېغىنچاق ئەكس ئەتكەن چۇشەنچە سوز مەنىسى دېيىلىدۇ.

ئوبېكتىپ شەيئىلەر مۇرەككەپ بولىدۇ ۋە خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇلار كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ خاھىشىغا قاراپ ئوزگەرمەيدىغان ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتتۇر. ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ۋە سىنىپىي كۇرەش پائالىيەتلىرى ئارقىلىقلا، بۇ خىل ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك مۇرەككەپ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەدرىجى ھالدا تونۇيدۇ ھەمدە بەلگىلىك فونېتىك شەكىل ئارقىلىق بۇ خىل تونۇشنىڭ نەتىجىسىنى مۇستەھكەملەيدۇ، نەتىجىدە سوز مەنىسى شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار "دەپتەر" نىڭ خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان، تۇپلەنگەن سىزىقلىق ياكى سىزىقسىز قەغەزلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى، "ئادەم"نىڭ سوزلىيەلەيدىغان، تەپەككۇر قىلالايدىغان، ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ياساپ ئىشلىتەلەيدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەملىيەت جەريانىدا تونۇپ، ئۇنى "دەپتەر"، "ئادەم" دېگەن تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى "دەپتەر"، "ئادەم" دېگەن ئىككى سوزنىڭ مەنىسى شەكىللەنگەن. دېمەك، دۇنيادىكى ئوبېكتىپ شەيئىلەر، ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھەركىتى، ئالاھىدىلىگى (خۇسۇسىيىتى)نىڭ سوز مەنىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەلۇم ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىلەرگە، ھادىسىلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرىگە، خۇسۇسىيەتلىرىگە بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ تونۇشى ئوزگەرسە،

شۇ ئاساستا سوز مەنىسىنىڭ ئوزگىرىش بولىدۇ. مەسىلەن، بۇرۇن ئۇيغۇرلار "يەر شارى"نى ئالاھىدە يارىتىلغان بىر كوك ئوكۇز ئىككى مۈگۈزى بىلەن كوتىرىپ تۇرىدىغان ياپىلاق شەكىلدىكى بىر نەرسە دەپ قارىغان بولسا، ھازىر پەننىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، قۇياش سىستېمىسىدا قۇياشنى ئايلىنىپ تۇرىدىغان، يۇمۇلاق شەكىللىك بىر پىلانېتا دەپ قارايدىغان بولدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى "يەر شارى" دېگەن سوزنىڭ مەنىسىدە ئوزگىرىش ھاسىل بولدى.

دېمەك، ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەت سوز مەنىسىنى شەكىللەندۇرىدىغان ئاساس، سوز مەنىسى بولسا ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ كىشىلەر مىڭىسىدە تونۇلۇشى ۋە ئەكس ئەتتۇرۇلۇشى، سوز مەنىسىنىڭ ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ ئادەتتىكىدەك ئەكس ئېتىشى بولماستىن، بەلكى بىر خىل شەيئىنىڭ يېغىنچاقلانغان، ئابستراكتلاشقان ئەكس ئېتىشىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئادەم"، مەيلى چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال، ئىشچى-دېخان، ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، چەتئەللىك ياكى جۇڭگو-لۇق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشچى، قىزىل، كوك، ماڭ، تۇر، خوشاللىق.....قاتارلىق سوزلەرمۇ خۇددى ئەنە شۇنداق بىر خىل شەيئىنىڭ، خۇسۇسىيەتنىڭ ياكى ھەركەتنىڭ يېغىنچاق، ئابستراكتلاشقان ئەكس ئېتىلىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يېغىنچاقلىق (ئومۇملىق) سوز مەنىسىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگى.

ئوبېكتىپ شەيئىنىڭ كىشىلەر تەپەككۇر دە يېغىنچاق ئەكس ئەتتۇرۇلۇشى سوز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. لېكىن بۇنداق ئەكس ئېتىش سوزنىڭ فونېتىك شەكىلى بىلەن قانداق ماسلىشىشى ۋە سوز مەنىسىگە ئايلىنىشى ھەرقايسى تىلنىڭ

ئالاهىده لۇغەت سېستىمىسىنىڭ ئىپادىلىشىگە باغلىق. چۈنكى لۇغەت سېستىمىسى مەلۇم سوز مەنىسىنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىنى يېغىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسىنى چەكلەيدۇ. شۇڭا، ئوخشاش بىر شەيئى ئوخشاش بولمىغان تىلنىڭ لۇغەت سېستىمىسىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يىغىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مانا بۇ سوز مەنىسىنىڭ مىللى ئالاهىدىلىككە ئىگە بولۇشىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى.

سوزلەرنىڭ مانا ئىپادىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. چۈنكى تىلدىكى بىرقانچە سوز بىر بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى بىر بىرىگە يېقىن مەنە بولغانلارنى ئىپادىلىسە، بىر سوز بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان بىرقانچە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى سوزلەر بىر بىرىگە زىت مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى سوزلەر بىرلا مەنىنى ئىپادىلىسە، يەنە بەزى سوزلەر بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ھەرقايسى تىلدىكى سوزلەر ئەنە شۇنداق مەنە ئالاهىدىلىكلەرگە (سېمانتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە) ئاساسەن، مەنىداش سوزلەر، ئاھاڭداش سوزلەر، زىت مەنىلىك سوزلەر (سىنۇنىم، ئومۇنىم، ئانتۇنىم)، بىر مەنىلىك ۋە كوپ مەنىلىك سوزلەر دىگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بولۇنىدۇ.

1. مەنىداش سوزلەر (سىنۇنىملار)

ھەرقايسى تىللاردا مەنىسى بىر بىرىگە يېقىن كېلىدىغان ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان سوزلەر بولىدۇ. بۇنداق سوزلەرنىڭ تاۋۇش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كۆچ، قۇۋەت، ماغدۇر" دىگەنلەر مەنىداش؛ "كوپ، تولا، نۇرغۇن، جەق، ئاۋۇن" دىگەنلەرمۇ مەنىداش.

مەنىداش سوزلەر بىر بىرىگە يېقىن دىگەندە شۇ سوزلەرنىڭ ئايرىم تۇرغان ۋاقىتتىكى مەنىسى كوزدە تۇتۇلىدۇ. لېكىن ئۇ سوزلەر كونكرېت تىل شارائىتىدا پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئارام" سوزى بىلەن "ھاردۇق" سوزى، "رەڭگى" دىگەن سوز بىلەن "چىراي" دىگەن سوز، "ئادەم" بىلەن "كىشى"، "ۋاپات بولۇش" بىلەن "ئولۇش" سوزى مەنىداش سوزلەردۇر. "كوڭۇلنىڭ ئارامى يوق" دىگەننىڭ ئورنىغا "كوڭۇلنىڭ ھاردۇغى يوق" دىگىلى بولمىغاندەك، "ھاردۇق يەتتى" دىگەننىڭ ئورنىغا "ئارام يەتتى" دىگىلى بولمايدۇ. "ئوچۇق چىراي" دىگەننىڭ ئورنىغا "ئوچۇق رەڭ" دىگىلى بولمايدۇ. "ئادەم بولۇپ قالدى" دىگەننىڭ ئورنىغا "كىشى بولۇپ قالدى" دىگىلى بولمايدۇ. "ئولۇش" سوزى ئادەم ۋە باشقا جانلىقلارغا ئوخشاشلا قوللىنىلسا "ۋاپات بولۇش" پەقەت ئادەمگىلا قوللىنىلىدۇ.

ھەرقايسى تىللاردىكى مەنىداش سوزلەر، ئاساسەن، توۋەندىكىدەك سەۋەپلەر بىلەن بارلىققا كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇش ئارقىلىق يېڭى-يېڭى سوزلەرنى يارىتىدۇ. بۇنداق سوزلەرنىڭ مەنىسى ئەسلىدە بار سوزلەرنىڭ مەنىسىگە يېقىن بولۇشى ياكى ئوخشاپراق قېلىشى بىلەن مەنداش سوزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۇر-ماڭ، ئەتىياز-باھار، كوكلەم، ئاتا-دادا، لاۋزا-تېتىقسىز-تەمسىز، جىق-نۇرغۇن-كوپ-تولا، ئوزگىچە-باشقىچە-بولەكچە" قاتارلىق مەنداش سوزلەر ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن.

ئىككىنچى مەنداش سوزلەر ئەدەبىي تىلدا ئەسلى بار بولغان

سوز بىلەن دىيالېكت-شۆۋە سوزلىرىنى پەرقلىق قوللىنىش نەتىجە-سىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياخشى-ئوبدان-بەلەن، ئاچا-ھەدە-ئايلا، ئانا-ئاپا، مۇرە-يەلكە-ئوشنە-زىممە"..... قاتارلىق مەنىداش سوزلەر ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن.

ئۇچىنچى، مەنىداش سوزلەر بىرەر مىللەتنىڭ ئوز تىلىدىكى سوز بىلەن باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن يېقىن بولۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كىشى" سوزى بىلەن ئەرەپچىدىن كىرگەن "ئادەم-ئىنسان" سوزى، "ئېنىق-ئوچۇق" بىلەن پارسچىدىن كىرگەن "روشەن" سوزى، "چاقچاق" بىلەن خەنزۇچىدىن كىرگەن "شاخ-خو" سوزى قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن.

تىلدا مەنىداش سوزلەرنىڭ كوپ بولۇشى ناھايىتى ياخشى ئەھ-ۋال. چۈنكى مەنىداش سوزلەر تىلدا قانچە كوپ بولسا، ئوي-پىكىرنى شۇنچە ياخشى ۋە راۋان ھەم چوڭقۇر ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك مەنىداش سوزلەردىن ئىستىلىستىك ۋاستە سۈپىتىدە توغرا پايدىلىنىلسا، سوزلەنگەن سوز ۋە يازغان ئەسەرنىڭ مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك، تەسۋىرلىك بولۇشى كۈچەيتىلىدۇ. چۈنكى مەنىداش سوزلەر شەيئىلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئىنچىكە پەرقلىرىنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

شۇنى تەكىتلەش زورۇركى، ھەرقانداق تىلدا پەرقلىق قوللىنىلى-مايدىغان، مەنىسى پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كېتىدىغان سوزلەرنىڭ بولۇشى پايدىسىز. بۇنداق سوزلەر تىلغا بىرخىل يۈك بولۇپ قالىدۇ. يېزىقتا ئىملانى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ.

2. زىت مەنىلىك سوزلەر (ئانتۇنىملار)

ھەرقانداق تىلدا بىر بىرىگە زىت مەنىلىك سوزلەر بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق سوزلەرنىڭ مەنىلىرى بىر بىرىگە زىت بولۇپ، بىرىنى ئېيتىش بىلەن ئىككىنچىسى دەرھال ئەسكە چۈشىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياخشى-يامان، راست-يالغان، ئىسسىق-سوغاق، دوست-دۇشمەن، چوڭ-كىچىك، ئاق-قارا، كوپ-ئاز، ھايات-مامات، كىرىش-چىقىش" قاتارلىق سوزلەر ئەنە شۇنداق زىت مەنىلىك سوزلەردۇر.

زىت مەنىلىك سوزلەر يالغۇز ئىككى سوز بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بەزىدە بىر مەنىداش سوزلەر توپىغا يەنە بىر مەنىداش سوزلەر توپى زىت مەنىلىك بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىرايلىق، كۆركەم، گۈزەل" قاتارلىق مەنىداش سوزلەر توپىغا "سەت، كۆرۈمسىز" دېگەن سوزلەرنىڭ زىت مەنىلىك بولغانلىقىغا ئوخشاش.

تىلدىكى ھەرقانداق سوز زىت مەنىلىك بولۇشى مەيدۇ. زىت مەنىلىك سوز بولۇش ئۈچۈن، قارىمۇ-قارشى شەيئى ۋە قارىمۇ-قارشى ھەرىكەت شۇنىڭدەك قارىمۇ-قارشى بەلگە (خۇسۇسىيەت) بولۇشى كېرەك.

زىت مەنىلىك سوزلەر نۇتۇقتا شەيئىلەرنى ۋە ھادىسىلەرنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئىپادىلەشتە ئېنىق نىسبەتنى ئىپادىلىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنداق سوزلەر مۇۋاپىق قوللىنىلسا، ئوي-پىكىرنى ۋە ھىس-تۇيغۇنى

جانلىق تەسىرلىك، روشەن ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. شۇڭا ئاتاـبوۋىلىرىمىز زىت مەنىلىك سوزلەردىن پايدىلىنىپ "كوز قورقماق، قول باتۇر. ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز" دېگەنگە ئوخشاش چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ماقالىلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

3. ئاھانگداش سوزلەر (ئومۇنىملار)

ھەرقايسى تىللاردا فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولغان، مەنىلىرى ئوخشاش بولمىغان سوزلەرمۇ خېلى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سوزلەر ئىپادىلىگەن مەنىدە ئورتاقلىق بولمايدۇ. يەنى ئۇلار ئىپادىلىگەن شەيئىلەر، ھادىسىلەر، ئىش ـ ھەركەت ۋە خۇسۇسىيەت ھەقىقىدىكى ئۇقۇمنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئات" سوزى بىر بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى (مىنىدىغان ئات، ملىتقنى ئات، بالىغا قويۇلغان ئات) ئىپادىلىسە، "قوش" سوزىمۇ بىر بىرىگە يېقىنلىغى بولمىغان بىرقانچە مەنىلەرنى (ئۇنى بۇنىڭغا قوش، قوش ھەيدە، قوش قوللاپ) ئىپادىلەيدۇ. ئاھانگداش سوزلەر تۈۋەندىكىدەك سەۋەپلەر بىلەن بارلىققا كېلىدۇ.

(1) بىر قىسىم ئاھانگداش سوزلەر كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتىنىڭ بارغانسېرى يىراقلىشىشى، لېكىن فونېتىكىلىق شەكىلدە ئوزگىرىش بولماسلىغى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "سال" (ساندۇققا سال، دەريادىكى سال)، "ئاچ" (ئىشىكنى ئاچ، ئاچ قوساق) قاتارلىق ئاھانگداش سوزلەرنى ئەنە شۇنداق شەكىللەنگەن دېيىش مۇمكىن.

(2) ئاھانگداش سوزلەر دۇنيادىكى سانسىز شەيئىلەرنى، ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرىنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى تىلدىكى

چەكلىك تاۋۇشلار بىلەن ئىپادىلەش نەتىجىسىدىمۇ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياش" (كۆزدىن ئاققان ياش، ياش بالا) "ئۇچ" (قەلەمنىڭ ئۇچى، ئايروپىلان ئۇچقىتى).....دىگەنگە ئوخشاش ئاھاڭداش سۆزلەر ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن.

(3) ئاھاڭداش سۆزلەر ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىش بولغانلىغى بىلەنمۇ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئېيت" (پاكىز ئېيت: گېپىڭنى ئېيت) سۆزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئايت، ئارت" (ماڭا ئايت، پاكىز ئارت) شەكلىدە قوللىنىلغان بولسا، كېيىن بۇ سۆزلەر تاۋۇشدا ئۆزگىرىش بولۇپ ئاھاڭداش سۆزگە ئايلانغان. شۇنىڭدەك "قارا" (قارا رەڭ، ماڭا قارا) سۆزىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "قارا، قارالا" شەكلىدە ئىدى. كېيىن بۇ سۆزلەر فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، ئاھاڭداش بولۇپ قالغان. ھازىرمۇ قەشقەر شىۋىسىدە "قايلا" دەپ ئېيتىلىشى، خوتەن شىۋىسىدە "قالا" دەپ ئېيتىلىشى، لوپنور دىيالېكتىدا "قارالا" دەپ ئېيتىلىشى، خەلق قوشاقلىرىدا "قارالسام كورۇنمەيدۇ، سەمەندىن قوغان" دەپ ئېيتىلىشى بۇ سۆزنىڭ (قارا سۆزنىڭ) ئەسلىدە ئاھاڭداش سۆز ئەمەسلىگىنى، كېيىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

(4) ئاھاڭداش سۆزلەر بىرەر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىدىكى بەزى سۆزلەر بىلەن شۇ مىللەتنىڭ تىلىغا باشقا تىلدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنىڭ ئوخشىشىپ قېلىشى نەتىجىسىدىمۇ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "چەك" (سەۋرى-تاقەتنىڭ چېكى بار، بانكىنىڭ چېكى)، "پۇت" (بىر پۇت

ئاشلىق، پۇت ئاغرىغى)، "چوت" (چوتىنى خاتا سوققان، ياغاچنى چوت بىلەن چاپتىم) ئەنە شۇنداق بارلىقتا كەلگەن ئاھانگداش سوزلەردۇر.

تىلدا ئاھانگداش سوزلەرنىڭ بولۇشى ئالاقىدا قىينىچىلىق تۇغدۇرمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ قانداق مەنىدە قوللىنىلغانلىغى تىل شارائىتىدا (كونكرىت جۈملىدە) ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئوگزىدىكى ئوتقا ئوت كېتىپ قالمىسۇن، دىگەن جۈملىدىكى "ئوت" سوزىنىڭ ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلغانلىغى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرماقتا.

شۇنى تەكىتلەش زورۇركى، تىلدا ئاھانگداش سوزنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كوپ بولۇپ كېتىشى ياخشى ئەھۋال ئەمەس. شۇڭا ئاھانگداش سوزلەرنىڭ كوپ بولۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

4. بىر مەنىلىك ۋە كوپ مەنىلىك سوزلەر

ئىنسانلار جەمىيەتتىكى ۋە تەبىەتتىكى سان-ساناقسىز شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن بىردىن سوز ياساپ ئولتۇرمايدۇ. خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنى ئىخچاملاپ، بىر سوز بىلەن ياكى بىر سوزنى كوپ مەنىدە قوللىنىش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. يەنى سوزلەرنى ئوزىنىڭ ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە مۇناسىۋەتلىك مەنىلەردە قوللىنىش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوچۇق" سوزى "ئىشىك ئوچۇق" دىگەن ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا "ھاۋا ئوچۇق، (ھاۋادا بۇلۇت يوق)"، "قولى ئوچۇق (سېخى، مەرت)"، "ئوچۇق كىشى (ساددە خۇشخۇي كىشى)" دىگەن مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ، "سال"

سوزی "ساندۇققا سال" دىگەن ئاساسىي مەنىدىن باشقا "ئوي سېلىش (ئوي ياساش)"، "ئۇرۇق سېلىش (ئۇرۇق سېلىش، ئۇرۇق چېچىش)"، سورەم سېلىش ("سورەم سورىتىش)"، "خەت سېلىش (خەت ئەۋەتىش)" "سەپ-سېلىش (دىققەت قىلىش، زەك قويۇش)" "قۇلاق سېلىش (ئاڭلاش)"، "سېلىق سېلىش (مەجبۇرىيەت ئارتىش)" "گەپكە سېلىش (سوزلىتىش)"، "بازارغا سېلىش (بازاردا كورستىش)" قاتارلىق مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ.

تىل تەرەققىياتىدا سوز مەنىسىنىك كېڭىيىشى ۋە كوچۇشى نەتىجىسىدە، كوپ مەنىلىك سوزلەر بارلىققا كېلىدۇ. چۇنكى ئىنسانلار جەمىيەتتىكى ۋە تەبىەتتىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىك ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ۋە ئورتاق ئالاھىدىلىگى شۇنىڭدەك بىر بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى تەدرىجى ھالدا بىلىپ بارىدۇ. شۇنىك بىلەن رەڭگى، خاراكتېرى، رولى ۋە مەلۇم خۇسۇسىيتى ئوخشىشىپ كېتىدىغان شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى تىلدىكى سوزلەرنى كوپ مەنىدە ۋە كوچمە مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلدىكى "ئاق، قارا" سوزلىرى نەرسىلەرنىك رەڭگىنى بىلدۇرۇشتىن تاشقىرى "ئاق كوڭۇل (كوڭلىدە يامانلىغى يوق)"، "ئاق يول (سەپەرنىك بىخەتەر بولۇشى)"، "ئاق ئادەم (گۇناسىز كىشى"، "قارا كوڭۇل (كوڭلىدە يامانلىغى بار)، قارا تۇرۇك (ساۋاتسىز)"، "قارا تۇتۇش (ماتەم تۇتۇش)" قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئومۇمەن، كوپ مەنىلىك سوزلەرنى ھەممە تىلدا دىگۇدەك كوپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئالاقىلىشىشتا كوپ مەنىلىك سوزلەرنىك مەنىسى ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىك قانداق مەنىدە قوللىنىلغانلىغى

كونكىرت جۈملە ۋە سوز بىرىكمىلىرىدە ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا تىلدا كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ بولۇشى پايدىلىق، ئەلۋەتتە.

سوزلەر دەسلەپ پەيدا بولغاندا بىر مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ دەك خاس ناملار، پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئومۇمەن بىرلا مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. كەسپىي سوزلەرمۇ كوپىنچە بىر مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تىل تەرەققىياتىدا سوز مەنىسىنىڭ تارىيىشى بىلەن كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ بەزىلىرى بىر مەنىلىك سوزگە ئايلىنىپ قېلىشمۇ مۇمكىن.

3 - بولۇم ئېتىمولوگىيە

ئېتىمولوگىيە گرېكچە etymon (چىن، ھەقىقەت)، Logos (بىلىم) دېگەن ئىككى سوزدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇ سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىمدۇر.

تىلدىكى بىر قىسىم سوزلەرنىڭ قانداق كېلىپ چىقىقانلىغىنى، يەنى مەلۇم سوزنىڭ ئەسلىدە قانداق سوز ئىكەنلىگىنى دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئۇنىڭ قانداق ئوزگىرىش ياساپ ھازىرقى ھالەتكە كېلىپ قالغانلىغىنى، ئۇنىڭ شۇ مىللەتنىڭ تىلىغا خاس سوز ئىكەنلىگىنى ياكى باشقا تىلدىن كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن سوز ئىكەنلىگىنى ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئارقىلىق بىلۋالىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "بۇگۈن" سوزىنى ئالىدىغان بولساق، بۇ سوز ھازىرقى ھالىتىدە مەنىلىك بولەككە بولۇنمەيدىغان سوزدەك كورۇنىدۇ. لېكىن بۇ سوزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلساق، ئۇنىڭ "bu" دېگەن ئالماش بىلەن "كۈن" دېگەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل

بولغانلىغىنى، دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن "k" تاۋۇشىنىڭ "g" تاۋۇشىغا، "u" تاۋۇشىنىڭ "ü" تاۋۇشىغا ئالماشقانلىغىنى، بۇ سوزنىڭ ئىككى مەنىلىك بولەككە بولۇنىدىغانلىغىنى بىلمىز. شۇنىڭ دەك تىلىمىزدىكى بەزى جۈپ سوزلەرنىڭ ئاخىرقى قىسمى ئادەتتە ھېچ قانداق مەنىنى ئىپادىلىمەيدىغان سوزدەك كورۇنىدۇ. لېكىن بۇ خىل سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئەسلىدە ئۇ سوزنىڭ مەلۇم مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ئىكەنلىگىنى ئايدىڭلاشتۇرالايمىز. "ئاغرىق-سىلاق" دېگەن جۈپ سوزنى ئالساق، بۇ سوزنىڭ "سىلاق" قىسمى ھازىر ئايرىم قوللىنىلمايدۇ ھەم ئۇنىڭ ئالدىغا مەلۇم مەنىنى ئىپادىلىمەيدۇ، بەلكى "ئاغرىق" سوزىگە قوشۇمچە كەتكەن دەپ قارايمىز. بىز بۇنداق سوزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلساق، ئۇنىڭ "سۇلاق" سوزىدىن كېلىپ چىققانلىغىنى، يەنى تىلىمىزدىكى "زەي"، "نەم" سوزلىرى بىلەن مەنداش بولغان "سىز" سوزىنىڭ ئىسمىلاشقان "ئىزلاق" سوزىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا فونېتىكىلىق ئوزگىرىش ياسىشى ("ز" چۈشۈپ قېلىشى) ئارقىسىدا "سىلاق" بولغانلىغىنى، بۇ سوزنىڭ زەي-نەم ئۇتۇش بىلەن ئاغرىش مەنىسىدىكى سوز ئىكەنلىگىنى بىلمىز. دېمەك "ئاغرىق-سىلاق" دېگەن جۈپ سوزنىڭ تەركىۋىدىكى ئىككى سوز ئەسلىدە مەنداش سوزلەر دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. يەنە بىر مىسال ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى "بوك" سوزى قېرىنداش تىللاردا "بورك" دېيىلىدۇ. كىچىك بالىلارنىڭ بىر خىل باش كىيىمىنى ھازىرمۇ "پۇرمە" دەپ ئاتىغىنىمىزغا ئاساسەن "پۇرمە" بىلەن "بوك" ياكى "بورك" نىڭ ئارىسىدا ئەسلى يىلتىز ئوخشاشلىغى بولۇشى كېرەك، يەنى بۇنىڭ ئەسلى يىلتىزى "بۇر" ياكى "پۇر" دېگەن پېئىل بولۇشى كېرەك دەپ پەرەز

قىلىش مۇمكىن. نەتىجىدە بۇ سوزنىڭ "بۇر" ياكى "پۇر" پەيلىغا ئىسىم ياسىغۇچى "ك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ "بوك" بولغان دىگەن خۇلاسىگە كېلىشىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىمىز. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن، خوتەن شۇبىسىدىكى "تەلپەك" (بىر خىل باش كىيىمى) سوزىنى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ "تەرپەرەك" دەپ ئاتىشىغا سەلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭ "تىرە بوك" دىگەن سوزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇشى كېرەك دىگەن پەرەزنى قىلىشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

دىمەك، ئېتىمولوگىيە تىلىدىكى سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىپ، بىر قىسىم سوزلەرنى ئىلمىي ئاساستا چۈشىنىشىمىزگە ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ.

4 - بولۇم لۇغەتشۇناسلىق

لۇغەتشۇناسلىق لېكسىكولوگىيىنىڭ تەركىۋىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ، خەلقارا تىلشۇناسلىقتا لىكسىكوگرافىيە دىيىلىدۇ. بۇ ئاتالغۇ گرېكچە Lehikon (لۇغەت)، grapho (يازىمەن، تۇزىمەن) دىگەن ئىككى سوزدىن تەركىپ تاپقان. ئۇيغۇر تىلىدا لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ۋە ئىبارىلەرنى جەملەپ ۋە مەلۇم بىر خىل سېستېمىغا سېلىپ ھەر خىل لۇغەتلەرنى تۇزۇش دىگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. دىمەك، تۇرلۇك لۇغەتلەرنى تۇزۇش ھەققىدىكى بىلىم لۇغەتشۇناسلىق (لىكسىكوگرافىيە) دىيىلىدۇ.

لۇغەتشۇناسلىق لۇغەتنىڭ قانداق تۇزۇلىدىغانلىغى ۋە نىمە ئۈچۈن تۇزۇلىدىغانلىغى (قانداق ئېھتىياجنى قامداش ئۈچۈن

تۇزۇلىدىغانلىغى)، لۇغەتنىڭ تۈرلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى قىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئەسته قالدۇرۇش قابىلىيىتى ھەرقانچه كۆچلۈك بولسىمۇ، مەلۇم تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسنى ئەسته قالدۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتته. شۇڭا مەدەنى ھاياتتا تۈرلۈك لۇغەتلەرنىڭ بولۇشى ناھايىتى زورۇر. چۈنكى جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىلمىي خادىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ھامان تۈرلۈك لۇغەتلەرنى پايدىلىنىش قورالى قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈرلۈك لۇغەتلەرنىڭ بولۇشى جەمىيەت ئۈچۈن ناھايىتى ئېھتىياجلىق ھەم زور ئەھمىيەتلىك.

جەمىيەتنىڭ، مەدەنىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەر خىل لۇغەتلەر تۈزۇلىدۇ. مەسىلەن، جەمىيەتتىكى تىل ئۇقۇغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، "تەرجىمە لۇغىتى" (باشقا تىلدىكى سوزلەرنى ئوز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چۈشەندۈرگەن ئىككى تىللىق لۇغەت) ۋە "كوپ تىللىق لۇغەت" (بىر تىلدىكى سوزلەرنى بىر-قانچه تىلغا تەرجىمە قىلىپ چۈشەندۈرىدىغان لۇغەت) تۈزۇلىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئوز تىلىدىكى سوزلەرنىڭ تۈرلۈك مەنىلىرىنى ۋە ئىشلىتىلىشىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ھەم ئوز تىلىدىكى سوزلەردىن توغرا پايدىلىنىش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، ئىزاھلىق لۇغەت تۈزۇلىدۇ. شۇنىڭدەك بىرەر مىللەتنىڭ ئوز تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئۇقۇنىش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ لىكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كورسىتىپ بېرىدىغان "تارىخىي لۇغەت" تۈزۇلىدۇ. شۇ مىللەتنىڭ ئوز تىلىدىكى بىر قىسىم سوزلەرنىڭ زادى قانداق كېلىپ چىققان-

لىغىنى بىلىش ئېھتىياجىنى قامداش ئۇچۇن، "ئېتنومولوگىيىلىك لۇغەت" تۈزۈلىدۇ، بىرەر تىلنىڭ ئىملاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئېھتىياجىنى قامداش ئۇچۇن، "ئىملا لۇغىتى" ۋە «چەت تىللاردىن كىرگەن سوزلەر لۇغىتى» تۈزۈلىدۇ، ئىنسانلارنىڭ مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر، پەن-تېخنىكا ساھەلىرى، تۈرلۈك مەملىكەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ خەلقلىرى، سىياسى، ئىقتىسات، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئىلمىي خادىملار ھەققىدە مەلۇمات ئېلىش ئېھتىياجىنى قامداش ئۇچۇن، چوڭ تىپتىكى قاموس ۋە ئوكيانۇسلار تۈزۈلىدۇ. لۇغەت تەركىۋىدىكى بىر قىسىم سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىگىنى ۋە ئىشلىتىلىشىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىدىدە، "سىنونىملار لۇغىتى"، "ئومونىملار لۇغىتى"، "ماقال-تەمسەل لۇغىتى"، "ئىدىئوملار لۇغىتى" قاتارلىق لۇغەتلەر تۈزۈلىدۇ.

دەمەك، لۇغەتلەر ھەرخىل بولىدۇ. شۇڭا ھەرخىل لۇغەتلەرنى تۈزۈشنىڭ كونكرېت ئۇسۇلىمۇ ھەرخىل بولىدۇ. مەيلى قانداق لۇغەت تۈزۈلسۇن، تىلدىكى سوزلەر شۇ تىلنىڭ فونېمىلىرىنىڭ يېزىقتىكى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە رەتكە تىزىپ كورستىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىلدىكى سوزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىلىرىنى ھەر جەھەتتىن تەتقىق قىلىدىغان يۇقۇرقىدەك قىسىملارنى لىكسىكولوگىيىنىڭ تەركىۋي قىسىملىرى دەپ تونۇش مۇمكىن.

بەشىنچى باپ

گىراممماتىكا

1 ـ بولۇم گىراممماتىكا ۋە ئۇنىڭ رولى

گىراممماتىكا دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا ھەم تىلىنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى دېگەن مەنىدە، ھەم تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى ھەققىدىكى بىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن، "گىراممماتىكا" دېگەن سوز "سوزۇڭنىڭ گىراممماتىكىسى توغرا ئەمەس" دېگەن جۇملىدە تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى دېگەن مەنىدە قوللىنىلسا، "بىز گىراممماتىكىنى ئوبدان ئۇگىنىشىمىز كېرەك" دېگەن جۇملىدە تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى ھەققىدىكى بىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلماقتا.

دىمەك گىراممماتىكا دېگىنىمىز سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە ئۇزگىرىشى شۇنىڭدەك سوز بىرىكمىلىرى ۋە جۇملىلەرنىڭ تۇزۇلۇشى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر.

ھەرقانداق تىلدا ئالاقىلىشىش ئېھتىياجى ئۇچۇن قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناىدىغان نەچچە ئون مىڭلىغان سوز بولىدۇ. بۇ سوزلەر يىغىلىپ شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئۇزىلا تىل بولالمايدۇ ياكى ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى تولۇق تەمىنلەپ كېتەلمەيدۇ. چۈنكى تىلدىكى سوزلەر ئايرىم تۇرغاندا، پەقەت شەيئىلەرنى، ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىش-ھەركەتلىرى، خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدىكى ئۇقۇملارنىلا ئىپادىلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك مەزمۇنلاردىكى ئوي-پىكىرلىرىنى، مەقسەتنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. تىلدىكى سوزلەر مەلۇم گىرامماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەر بويىچە ئوزئارا باغلانغاندىلا، ئاندىن كىشىلەرنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى ۋە مەقسەتنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "بىر، ئۇزاق، ناھايىتى، جەمىيەت، سوتسىيالىستىك، باسقۇچ، تارىخىي" دېگەن 7 سوزنى مۇشۇنداق تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويساق، بۇنىڭدىن مۇشۇ 7 سوزنىڭ ئايرىم-ئايرىم ئۇقۇملا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، لېكىن سوزلىگۈچىنىڭ دىمەكچى بولغان ئوي-پىكرى ۋە مەقسىدى ئىپادىلەنمەيدۇ. ئەگەر بۇ 7 سوز ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىسىگە ئاساسەن "سوتسىيالىستىك جەمىيەت ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچتۇر" دېگەن شەكىلدە ئوزئارا باغلىنىپ كەلسە، بۇنىڭدىن سوزلىگۈچىنىڭ نىمە دىمەكچى بولغانلىغى (ئوي پىكرى) تولۇق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى مۇشۇ تۇرقىدا "سوتسىيالىستىك جەمىيەت" دېگەن ئىككى سوز بايان قىلماقچى بولغان ئوي-پىكرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى (ئىگىسى) بولۇش ئاساسىدا، "ناھايىتى ئۇزاق بىر" دېگەن ئۇچ سوز "تارىخىي باسقۇچتۇر" دېگەن ئىككى سوزنى ئېنىقلاپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇش ئاساسىدا، "تارىخىي باسقۇچتۇر" دېگەن ئىككى سوز مەركىزىي نۇقتىنىڭ (ئىگىنىڭ) خۇسۇسىيىتىنى بايان قىلىپ خەۋەر بولۇش ئاساسىدا ئوزئارا باغلىنىپ كەلگەنلىگى

ئۇچۇن، سوزلىگۈچىنىڭ بىزگە ئېيتماقچى بولغان ئوي-پىكرى ۋە مەقسىدى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرماقتا. شۇڭا يولداش ستالىن: "لۇغەت سوستاۋىسىز ھېچ قانداق تىلنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن تىلنىڭ لۇغەت سوستاۋى تىل بولۇپ ھېساپلانمايدۇ. ئەمما تىلنىڭ لۇغەت سوستاۋى تىل گرامماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گرامماتىكىدا سوزنىڭ ئوزگىرىش قائىدىلىرى، سوزلەردىن جۇملە تۇزۇش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتىر بېرىلىدۇ" («ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 31 - بەت) دەيدۇ.

گرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى ئابستراكتلاشقان ۋە ئومۇملاشقان بولىدۇ. چۇنكى گرامماتىكا ئۇچۇن كونكرىت سوزنىڭ مەنىسى ياكى ئۇ سوز ئىپادىلىگەن نەرسىنىڭ ھەرخىل خۇسۇسىيىتى (چوڭ-كىچىكلىگى، رەڭگى، تۇزۇلۇشى، شەكلى، ئۇزۇن-قىسقىلىغى، قاتتىق-يۇمشاق-لىغى، قېلىن-نېپىزلىگى، ئىنچىكە-تومىلۇغى، تۇز-ئەگرىلىگى، يۇمۇلاق ياكى ياپىلاقلىغى) ئەھمىيەتسىز، ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، گرامماتىكا كونكرىت ھادىسىلەرنى ئەمەس، ئومۇمى خاراكتېرلىق ھادىسىلەرنى نەزەردە تۇتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "دەريا، سۇ، شەھەر، كوچا، ماشىنا، ئوي، نان، دەرەخ، ئادەم، تاش، پۇت، قول" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنىڭ كونكرىت مەنىلىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، گرامماتىكا بۇ سوز-لەرنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرلىق تەرەپلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزلەرنى ئابستراكسىيەلەشتۇرگەن ھالدا "ئىسىم" دېگەن نامدا

بىر كاتىگورىيىگە يىغىنچاقلايدۇ ۋە ئابستىراكسىيىلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ-
دەك "ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھان بەردى"، "يازغۇچىلار كىتاپ يازدى"،
"ئىشچىلار پولات تاۋلىدى"، "دېخانلار بۇغداي تېرىدى"، "ئوقۇتقۇ-
چىلار دەرس ئوتتى" دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەرنىڭ كونكرېت
مەزمۇنىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، گىراماتىكا بۇ جۈملە-
لەرنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ،
يىغىق بايان جۈملە دېگەن نامدا يىغىنچاقلاپ بېرىدۇ ۋە ئابستىراك-
سىيىلەشتۈرىدۇ.

ھەرقانداق تىلنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى شۇ تىلنىڭ ئاساس-
لىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق تىل ئۇزۇنگە
خاس گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. مەسىلەن،
چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا تولۇقلانغۇ-
چىنىڭ ئالدىدا كېلىشى، خەنزۇ تىلىدا تولۇقلانغۇچىدىن كېيىن
كېلىشى (مەسىلەن "مەن خەت يازدىم" دېگەن سوزنىڭ "我写字了"
دېيىلگىنىدەك)، ئېنىقلانغۇچنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئېنىقلانغۇچىدىن
بۇرۇن كېلىشى، ئەرەپ تىلىدا كېيىن كېلىشى (مەسىلەن "قەشقەر-
لىك مەھمۇت"نىڭ "مەھمۇت قەشقەرى" دېيىلگىنىدەك) مۇشۇ تىللار-
نىڭ ئۇزۇنگە خاس بىر خىل گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىگىدۇر.

گىراماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەر (ھەرقايسى تىلنىڭ ئۇزۇنگە
خاس گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى) بولمايدىكەن، تىل ئۇزۇنىنىڭ ئالاقە
ۋاستىسىلىك رولىنى جارى قىلالمايدۇ. نەتىجىدە، كىشىلەر بىر بىرىنى
چۈشىنەلمەيدۇ ۋە پىكىر ئالماشتۇرالمايدۇ. شۇڭا تىلدا گىراماتىكا
ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر
تەركىۋىي قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تىل تەرەققى قىلىدۇ، ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭدەك تىلنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنىڭ ۋە تىلنىڭ ئاساسى ھىساپلىنىدىغان ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدە ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىمۇ ئۆزاق زامانلاردىن كېيىن مەلۇم ئۆزگىرىش بولىدۇ، گىرامماتىكا تەتقىقاتىمۇ ھەرخىل بولىدۇ. مەسىلەن، بىر تىلنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا بولىدۇ، بۇ تارىخىي گىرامماتىكا دېيىلىدۇ. بىر تىلنىڭ مەلۇم دەۋردىكى قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى تەپسىلى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا بولىدۇ، بۇ تەسۋىرىي گىرامماتىكا دېيىلىدۇ. ھەرقايسى تىللارنىڭ ياكى مەلۇم تىل بىلەن يەنە بىر تىلنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا بولىدۇ، بۇ سېلىشتۇرما گىرامماتىكا دېيىلىدۇ. ھەرقايسى تىللارغا ئورتاق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا گىرامماتىكا نەزەرىيىسى دېيىلىدۇ.

مەيلى قانداق گىرامماتىكا بولسۇن، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش (تۇرلىنىش)، ياسىلىش قائىدىلىرىنى، سۆزلەردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ملنا مۇشۇ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ دائىرىسىگە قاراپ گىرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دەپ ئىككى قىسمغا بولۇنىدۇ.

2 - بولۇم گىرامماتىكىلىق مەنە، گىرامماتىكىلىق شەكىل

گىرامماتىكىلىق مەنە، شەكىل، ئۇسۇل ۋە كاتېگورىيە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشتا ئەڭ ئاساسلىق تۈپ مەسىلەر. بۇلار ھەم بىر

بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ھەم پەرقلىق بولغان گىرامماتىكا-لىق ھادىسىلەردۇر. شۇڭا تىلشۇناسلىقنىڭ گىرامماتىكا قىسمىدا بۇ جەھەتتىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئايدىڭلاش-تۇرۇش ۋە چۈشەندۈرۈش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. گىرامماتىكىلىق مەنە

تىلدىكى سوزلەر جۈملىدە ھەرخىل سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ، بۇنداق مۇناسىۋەت ئارقىلىق، ھەر بىر سوزنىڭ كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىسىگە يەنە بىرمۇنچە قوشۇمچە ئابستراكت مەنىلەر قوشۇلىدۇ. شۇڭا سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق لېكسىكىلىق مەنىسىگە قوشۇلغان تۈرلۈك قوشۇمچە ئابستراكت مەنىلەر گىرامماتىكىلىق مەنە دېيىلىدۇ. گىرامماتىكىلىق مەنە توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان بولىدۇ:

بىرىنچى، گىرامماتىكىلىق مەنە لېكسىكىلىق مەنىگە قارىغاندا ئابستراكت بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "دۇنيانى ئەمگەك ياراتقان" دېگەن جۈملىدە ئۇچ سوز بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئوز ئالدىغا كونكرېت لېكسىكىلىق مەنە (ماددى مەنە)نى ئىپادە-لەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، "دۇنيا" سوزى ئاخىرىغا قوشۇلغان "نى" ئارقىلىق، ھەركەتنىڭ ئوبېكتىنى ۋە ئوزىنىڭ جۈملىنىڭ تولۇقلىغۇ-چىسى ئىكەنلىگىنى، "ئەمگەك" سوزىنىڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىكەن-لىگىنى كورسىتىپ بېرىدۇ، "يارات" سوزى ئاخىرىغا قوشۇلغان "قان" ئارقىلىق، ئوتكەن زاماندىكى ھەركەتنى بايان قىلىپ، ئوزىنىڭ جۈملە-نىڭ خەۋىرى ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇلار مۇشۇ ئۇچ سوز-نىڭ كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىسىگە قوشۇلغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەر

بولۇپ، ئۇلارنىڭ لىكسىكىلىق مەنىگە قارىغاندا ئابستىراكت ئىكەنـ لىگى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرماقتا.

ئىككىنچى، گىرامماتىكىلىق مەنە گىرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا گىرامماتىكىلىق مەنە بىلەن گىرامماتىكىلىق شەكىل زىچ مۇناسىۋەتلىك، گىرامماتىكىلىق شەكىلسىز گىرامماتىكـ لىق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا كۆچلۈك مەنە ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بىرى سوزنىڭ ئالدىغا كونكىرىت سانلارنى قويۇش بىلەن (بەش ئادەم، بەش كىتاپ، يۈز ئات دېگەنـ دەك، شەيئىلەر سانىنىڭ كوپلۇگىنى بىلدۈرىدىغان سانلارنىڭ كونـ كىرىت لىكسىكىلىق مەنىسى ئارقىلىق) ئىپادىلەنسە، يەنە بىرى سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا "لار"، "لەر" قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ (ئادەملەر، كىتاپلار، ئاتلار دېگەندەك). بۇ مۇشۇ سوزلەرنىڭ "لار"، "لەر" قوشۇلغان شەكىل ئارقىلىق ئىپادىـ لەنگەن گىرامماتىكىلىق مەنىدۇر.

گىرامماتىكىلىق مەنە سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلەنگەن ئابستىراكت مەنىنىلا ئۇز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى پۈتۈن جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان ئۇمۇمى، ئىخچام ئابستىراكت مەنىنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "زىددىيەت ئۇمۇمى ۋە مۇتلەق بولىدۇ"، "يېڭى جەريانىنىڭ پەيدا بولۇشى دېگەن نېمە؟"، "مەملىكىتىمىزنى تەزدىن توتتە زامانىۋىلاشـ تۇرايلى!"، "ئىسىخ، بۇ نېمە دېگەن گۈزەل شەھەر-ھە!" دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدىكى كونكىرىت ئۇي-پىكىرنى سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك پوزىتسىيىلەردە (ئۇي-پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە، سوراق تەرىقىسىدە، چاقىرىق تەرىقىسىدە، ھايا-

جان-ئۇندەش تەرىقىسىدە) ئىپادىلىگەنلىگىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بۇ مەنىلەر مۇشۇ جۈملىلەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنىغا قوشۇلغان ئومۇمى، ئىخچام، ئابستراكت مەنە (شۇ جۈملىلەرگە قوشۇلغان گىراماتىكىلىق مەنە) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2. گىراماتىكىلىق شەكىل

سۆزلەر جۈملىدە مەلۇم گىراماتىكىلىق ۋاستە قوشۇلغان ياكى قوشۇلمىغان شەكىلدە كېلىپ، ھەرخىل گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ھەرقايسى تىللاردا سۆزلەرنى جۈملىدە ئۇزۇنارا مۇناسىۋەتلەشتۇرىدىغان تۈرلۈك تىل تەرکىپلىرى بولىدۇ. ئۇلار سۆزلەرنىڭ مەرخىل شەكىلدە كېلىپ تۈرلۈك گىراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىنىشىدە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. شۇڭا تىلدىكى سۆزلەرنى جۈملىدە ئۇزۇنارا مۇناسىۋەتلەشتۇرۇپ، مەلۇم گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تىل تەرکىپلىرى گىراماتىكىلىق شەكىل دېيىلىدۇ.

گىراماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ سۆزگە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە بولغان بېقىندىلىغى قالايمىقان بولمايدۇ، قانۇنلۇق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارغا خاس بولغان كېلىش شەكىللىرى پېئىللاردا؛ پېئىللارغا خاس بولغان زامان، شەخس-سان، دەرىجە شەكىللىرى ئىسىم ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە كۆرۈلمەيدۇ.

تىلدا بىر خىل گىراماتىكىلىق مەنە بىرقانچە خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەھۋالنى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا ۋە باشقا تۈركى تىللاردىمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىدىكى گىراماتىكىلىق مەنىسى ئىككى خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە

(قـپ ـ قىزىل، توق قىزىل دېگەنـدەك) ئىپادىلىنىـدۇ، پېئىللارنىڭ ئوتكەن زامان بىرىنچى شەخس ھەركىتى 4 خىل شەكىلدە (يازدىم، يازاتتىم، يازدۇق، يازاتتۇق دېگەندەك) ئىپادىلىنىدۇ.

گىراماتىكىلىق شەكىلـەرمۇ ئوزگىرىـدۇ ۋە تەرەقـقى قىلىدۇ. چۈنكى ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەرەققى قىلىشـغا ئەگىشـىپ، تىل ئابستراكتلىغى كۈچەيىدۇ. بۇ ھال تىل گىراماتىكىسىنىڭ گىراما-تىكـلىق شەكىلـلىرىدە ئوز ئىپادىسـىنى تاپـىدۇ. ئۇزاق تارىـخىي جەريانىدا بارلىقـقا كەلـگەن گىراماتىكـلىق شەكىلـەرنىڭ ئوزىگە خاس ئوزگىرىش ۋە تەرەقـقى قىلـىش ئالاھىدىلـىگى توۋەندىـكى جەھەتلەردە كورۈلـىدۇ.

بىرىنچى، بىر قىسىم گىراماتىكىلىق شەكىللەر ئالاقە ئېھتىياجىدىن قېلىپ، بارا-بارا قوللىنىلمايدىـغان بولۇپ قالىدۇ. قەدىمـقى زامان ئۇيـغـۇر تىلىدىـكى karu-qaru, ngar, iq-ig قاتارلـىق كېـلـىش شەكىللىرىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ئېھتىياجىدىن قېلىپ، قوللىنىلمايدى-غان بولۇپ قالغانلىغى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر.

ئىككىنچى، بىر قىـسىم گىراماتىكـلىق شەكىللەرنىڭ خىزمەت تەقسىماتى ئايدىڭلىشىدۇ ۋە مۇقىملىشىدۇ، فونېتىـكىلىق جەھەتـتىن ئوزگىرىپ قېلىپلىشىدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا (قەدىمقى تۈركى تىللاردا) چىقىش كېلىش بىلەن ئورۇن كېلىشـنىڭ گىراما-تىكىلىق شەكلى ئوخـشاش بولۇپ، كېيىنـكى دەۋرلەردە پەرقـلەنـ-مەيدۇ. قەدىمـدە قوللىنىلـغان birlən, in-nəm قاتارلـىق يارەمچى كېلىش شەكىللىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە bilən شەكلىدە قېلىپلىشىپ مۇقىملاشقان.

ئۇچىنچى، بىر قىسىم يېڭى گىراماتىكـلىق شەكىللەر بارلىقـقا

كېلىپ، تىل گىراماتىكىسىنى بېيىتىدۇ. قەدىمقى تۈركى تىلى گىراماتىكىسى بىلەن ھازىرقى تۈركى تىل گىراماتىكىسىنى، جۈملىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىنى سېلىشتۇرساق، بۇ خىل مەنزىرە ناھايىتى ئوچۇق كورۈلىدۇ.

3. گىراماتىكىلىق ئۇسۇل

گىراماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ كونكرىت ياسىلىش ئۇسۇلى— گىراماتىكىلىق ئۇسۇل دېيىلىدۇ.

تىل تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، سوزگە سوزنى قوشۇپ گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى ياساشتىن ئىبارەت سىنتاكسىلىق ئۇسۇل ھەرقايسى تىللارنىڭ گىراماتىكىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدۇر. ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلنىڭ تەرەققىياتى بىلەن توۋەندىكىدەك گىراماتىكىلىق ئۇسۇللار بارلىققا كەلگەن.

بىرىنچى، قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى

ھەرقايسى تىللاردا سوزگە تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەش ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان گىراماتىكىلىق ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا شەخس، سان، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ، گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تۈرلۈك شەكىللەرنى ياساش (كىتىۋىم، كىتىۋىڭ، كىتىۋى، كىتاپلار، كىتاپنى، كىتاپنىڭ، كىتاپقا، كىتاپتىن، كىتاپتا دېگەندەك) ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان گىراماتىكىلىق ئۇسۇل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىككىنچى، سوزلەرنى تەكرارلاش ئۇسۇلى

سوزلەرنىڭ مەلۇم بوغۇمىنى تەكرارلاش ئارقىلىق، مەلۇم گىراممـا-
تىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى ياساش
بىر قىسىم تىللاردا قوللىنىلىدىغان يەنە بىر خىل گىراماتىكىلىق
ئۇسۇلدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجە شەكلى
مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ياسالغان. مەسىلەن، ئاپپاق، كوپ-كوك،
ساپ-سېرىق، قاپ-قارا، ياپ-يېشىل دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىۋىمۇ
ھەرقايسى تىللاردا گىراماتىكىلىق شەكىل ياسايدىغان بىرخىل
گىراماتىكىلىق ئۇسۇلدۇر. شۇڭا سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن
تەرتىۋى ئۇزگەرسە، سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسىمۇ ئۇزگىرىدۇ.
مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇ ئىلغار ئوقۇغۇچى" دېگەن جۈملىدە
"ئۇ" ئېگە، "ئىلغار" ئېنىقلىغۇچى، "ئوقۇغۇچى" خەۋەر بولۇپ كەل-
گەن، ئەگەر بۇ سوزلەرنىڭ يۇقۇرقىدەك ئورۇن تەرتىۋىنى ئۇزگەر-
تىپ "ئۇ ئوقۇغۇچى ئىلغار" دېسەك، "ئۇ" ئېنىقلىغۇچى، "ئوقۇغۇچى"
ئېگە، "ئىلغار" خەۋەر بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى
ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى
ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ
جۈملىدىكى ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشىمۇ
گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گىراماتىكىلىق
شەكىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئومۇمەن، يۇقۇرقىلاردىن شۇنى ئېنىق كورۇشكە بولىدۇكى،
گىراماتىكىلىق مەنە، گىراماتىكىلىق شەكىل ۋە گىراماتىكىلىق
ئۇسۇل ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى گىراماتىكىلىق ئۇسۇل
ئارقىلىق گىراماتىكىلىق شەكىل بارلىققا كەلسە، گىراماتىكىلىق

شەكىل گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار بىر بىرىگە يولەنگەن ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان گىراماتىكىلىق ھادىسىلەر-دۇر. لېكىن بۇلارنى بىرخىل ھادىسە دەپ بىرىنى يەنە بىرىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ. چۈنكى بۇلار يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئايرىم-ئايرىم ھادىسىلەردۇر.

4. گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە

تۇرلۇك گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ يىغىنچاقلىنىپ تۇرگە ئايرىلىشىدىن گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا مەلۇم گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ يىغىندىسى گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ شەخس (تەۋەلىك) مەنىنى ئىپادىلىشى ئۈچ شەخسكە خاس بىرنەچچە خىل قوشۇمچە بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ (ئىسىملارنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق مەنە ھەر خىل گىراماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ)، بۇلار يىغىنچاقلانغان ھالدا ئىسىملارنىڭ شەخس (تەۋەلىك) كاتىگورىيىسى دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ شەخس-سان جەھەتتىكى گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللىرى 3 شەخسكە تەۋە بولغان ھەرىكەتنى بىرنەچچە خىل قوشۇمچە بىلەن كورسىتىپ كەلسىمۇ، بۇلار ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك شەخسنى ۋە ئۇ شەخسنىڭ بىر ياكى كوپ ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت بىر خىل گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق

شەكللەردۇر. شۇڭا بۇنى گىراماتىكا نۇقتىسىدىن يىغىنچاقلاپ ۋە ئابستراكسىيلەشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى پىللارنىڭ شەخسان كاتېگورىيىسى دەيمىز.

گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە تار مەنىدە سوزلەرنىڭ مەلۇم گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، تۇرلۇك گىراماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كەلگەن ھەر خىل گىراماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ ئىخچاملاشتۇرۇلۇشىغا قارىتىلسا، كەڭ مەنىدە مەلۇم تىلدىكى سوزلەرنىڭ ھەرخىل گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ تۇركۇملەرگە ئاجرىتىلىشىغامۇ قارىتىلغان. شۇڭا مەلۇم تىلدىكى ھەرقايسى سوز تۇركۇملىرى ماھىيەتتە كەڭ دائىرىدىكى بىر خىل گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىدۇر.

گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ھەر بىر تىلنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى يەنى ھەرقايسى تىلدىكى سوزلەرنىڭ ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۇزگىرىشچانلىق جۇملىدە ئۇزئارا سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتتە بولۇشى ھەققىدىكى ئۇمۇمى چۇشەنچىدۇر. شۇڭا جۇملىدە سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۇزگىرىشىدىكى ئۇمۇملىق گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ئاساسىدۇر.

گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ناھايىتى ئۇمۇملاشقان بولۇشمۇ، قىسمەن ئۇمۇملاشقان بولۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ناھايىتى ئۇمۇملاشقان بولۇپ، مۇشۇ تىلدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى بۇ خىل كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەمدى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بولسا ئۇنداق ئۇمۇملاشمىغان. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۇپەتلەرنىڭ كوپ قىسمى (رەڭ-تۇس

سۇپەتلىرى) بۇ كاتېگورىيە بىلەن تۇرلىنىدۇ. بىر قىسىمى (ياسالما سۇپەتلەرنىڭ ۋە ئەسلى سۇپەتلەرنىڭ بىر قىسمى) بۇ كاتېگورىيە بىلەن تۇرلەنمەيدۇ.

ھەر خىل تىللاردا ھەر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك بىرقانچە تىلدا بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئومۇمەن، تىلدىكى ھەر بىر سوز گىرامماتىكا جەھەتتىن مەلۇم بىر سوز تۇركۈمىگە ياكى تىلدىكى مەلۇم بىر گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ. تىلدا پەيدا بولغان سوز مۇشۇ تىلدىكى گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، پەيدىن پەيدا بولغان سوز ئۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە كىرەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى بىلەن زىچ باغلانغان، شۇڭا تىلدىكى گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر شۇ تىلدىكى سوزلەر ئاساسىدا كورۇلىدۇ.

شۇنىڭدەك تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى (گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى) تىلنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا، تاكامىللاشتۇرۇشقا زور ياردەم بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنى ئۆگىنىش تىلنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشكە، تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەللەپ تەتقىق قىلىشقا پول ئېچىپ بېرىدۇ.

3 - بولۇم گىراممماتىكىنىڭ ئىككى قىسمى ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

1. مورفولوگىيە

تىلدىكى سوزلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم مورفولوگىيە دىيىلىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى سوزلەر قۇرۇلۇش جەھەتتىن ھەرخىل بولىدۇ. چۈنكى ھەرقايسى تىللاردىكى سوزلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەھلىل قىلغاندا، نۇرغۇن سوزلەرنىڭ بىرلا مەنىلىك بولەكتىن تەركىپ تاپقانلىغىنى، يەنە نۇرغۇن سوزلەرنىڭ بىرقانچە مەنىلىك بولەكتىن تەركىپ تاپقانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، تۇركى تىللاردىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئاتا، ئانا، پۇت، قول، باش، تاش، قوغۇن-تاۋۇز، مەن، سەن، ماڭ، تۇر، يات، ئوقۇ، ئىچ، كەت، سۇز، بىر، بەش، ئون، يۇز" دىگەنگە ئوخشاش سوز. لەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ خىل سوزلەرنىڭ بىرلا مەنىلىك قىسمىدىن تەركىپ تاپقانلىغىنى يەنى بۇ سوزلەرنى مەنىلىك قىسىملارغا پەقەت بولگىلى بولمايدىغانلىغىنى ھىس قىلىمىز. ئەمدى "ئىشلە، باشقۇرۇش، ياخشىلىققا يامانلىق، بىرلەمچى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرىلىشى، ياتقۇزۇلغان، خوشاللىق بىلەن" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بەزىلىرىنىڭ ئىككى ياكى ئۇچ مەنىلىك قىسمىدىن، بەزىلىرىنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ كوپ مەنىلىك قىسمىدىن تەركىپ تاپقانلىغىنى ھىس قىلىمىز. شۇنىڭدەك مەنىلىك قىسىملارغا بولگىلى بولىدىغان بۇ خىل سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە ئاساسىي مەنىلىك قىسىم (باش مەنىلىك بولەك)

بىلەن قوشۇمچە مەنىلىك قىسىم (ئەگەشمە مەنىلىك بولۇك) بولىدۇ. غانلىغىنى، قوشۇمچە مەنىلىك قىسمىنىڭ بەزىلىرى لىكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلىسە، يەنە بەزىلىرى گىرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەۋاتقانلىغىنى ئېنىق بايقايمىز. بۇ ھەرقايسى تىللاردىكى سوزلەرنىڭ ئوزگىرىش خاس ئوزگىرىش (تۇرلىنىش) قائىدە-قانۇنىيەتلىرىگە، ياسىلىش قائىدە-قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

سوزلەر جۇملىنىڭ ياكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدە كەلگەندە تۇرلۇك ئوزگىرىشلەردە (تۇرلىنىشتە) بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياز" سوزىنى ئالساق، بۇ سوز ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جۇملىدە باشقا سوزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلەشكەندە، ھەر خىل تۇرلىنىشتە بولىدۇ. مەسىلەن، يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى، يازىمەن، يازىمىز، يازىسەن، يازىسىلەر، يازىدۇ، يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىمىز، يېزىۋاتىسەن، يېزىۋاتىسىلەر، يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋەت، يېزىۋال، يېزىپتۇر، يېزىپباق، يازمىدى، يېزىلدى، يېزىشتى، يازدۇردى دىگەنگە ئوخشاش ھەر خىل تۇرلىنىشلەردە كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ سوز خىلمۇ-خىل گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. تىلدىكى سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ھەر خىل تۇرلىنىشلەردە كېلىپ، خىلمۇ-خىل گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئوگىتىدۇ.

تىلدا سوزگە قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى، سوزگە سوزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يېڭى-يېڭى لىكسىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر ياسىلىدۇ. شۇڭا بۇ خىل سوزلەرنىڭ تۇزۇلۇش شەكىللىرى شۇ سوزلەرنىڭ لىكسىكىلىق مەنىسى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. مەسىلەن، تۇركى تىللاردىكى، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىشچى،

ئاشپەز، ناۋاي، تىلشۇناس، قىمارۋاز" دېگەن سوزلەر لىكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولسا ("ئىش، ئاش، نان، تىل، قىمار" قاتارلىق مەلۇم ھەرىكەت ياكى شەيئى نامىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەرگە "چى، پەز، ۋاي، شۇناس، ۋاز" قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن مەلۇم كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان يېڭى سوزلەر ياسالغان بولسا)، "بەلۋاغ، تاشيول، كوكتاش، ئۇچىتۇرپان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى" قاتارلىق سوزلەر سوزگە سوزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەسلىدىكى لىكسىكىلىق مەنە ئاساسىدا يەنە باشقا بىر يېڭى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ياسالما سوزلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تىلدىكى سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق يېڭى لىكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۇگىتىدۇ.

تىلدىكى سوزلەر ئوزىگە خاس ياسلىش، تۇرلىنىش ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولغان بولىدۇ، بۇ سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى رولىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان مەنىمۇ (لىكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق مەنىمۇ) ھەر خىل بولىدۇ. مورفولوگىيە تىلدىكى سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ تۇركۈملەرگە بولۇنۇشىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. سوزلەرنى تۇركۈمگە بولگەندە، پىرىنسىپ (ئولچەم) ئىنىق بولۇشى كېرەك، ئەتراپلىق بولۇشى كېرەك. ھەرقايسى تىلدىكى سوزلەرنىڭ لىكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەرقايسى تىلدىكى سوزلەرنى تۇركۈمگە بولۇش پىرىنسىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

مورفولوگىيە تىلدىكى سوزلەرنىڭ ياسلىش، تۇرلىنىش، تۇركۈم-

لەرگە بولۇنۇش جەھەتتىكى قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، مۇشۇنداق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنىڭ ئابستراكتلىغىغا ۋە ئومۇملىغىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىدۇ.

2. سىنتاكسىس

سىنتاكسىس جۇملە ھەققىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىلدىكى سوزلەردىن قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، سوز بىرىكمىسى ۋە جۇملە تۈزۈش قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى سىنتاكسىس تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۇگىتىدۇ.

جۇملە نۇتۇقنىڭ ئەڭ ئاساسىي قىسمى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئوز-ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشىدا، بىر بىرىنى چۈشىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. شۇڭا جۇملە تولۇق ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپىدىغان، مەلۇم گىراممانتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئاساسلىق تىل ماتېرىيالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بىز جۇملە ئارقىلىق مەلۇم مەسىلىنى مۇئەييەنلەشتۈرسەك، مەلۇم مەسىلىنى ئىنكار قىلىمىز ياكى مەلۇم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىغىمىزنى ئىپادىلەيمىز ياكى بولمىسا ناھايىتى چوڭقۇر ھىسسىياتلىرىمىزنى ئىپادىلەيمىز. شۇڭا جۇملە مەلۇم ئوبېكتىپ مەزمۇنىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى سوزلىگۈچى كىشىنىڭ سوزىنىڭ مەزمۇنىغا بولغان سۈبېكتىپ پوزىتسىيىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. جۇملە ئەنە شۇنداق تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەش بىلەن باشقالاردا ئالاھىدە تەسىرات قوزغايدۇ. جۇملە مەيلى بىر سوزدىن ياكى بىرقانچە سوزدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، مەنە جەھەتتىن تولۇق ئاياق-

لاشقان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلىشى كېرەك. بىر سوزنىڭ جۈملە بولۇپ ئاياقلاشقان بىر ئوي-پىكىرنى ئىپادىلىشى ئۈچۈن، مەلۇم تىل شارائىتى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، مەلۇم ئادەم ئويدە ناھايىتى بېرىلىپ بىر نەرسە يېزىۋاتقاندا، سىرتتىن ئويغە بىر كىشى كىرسە، خەت يېزىۋاتقان ئادەم "كىم؟" دىسە، سىرتتىن كىر-گەن ئادەم "مەن" دەپ جاۋاپ بېرىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق تىل شارائىتىدا بۇ ئىككى سوز ("كىم" بىلەن "مەن" دېگەن سوز) تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن.

ھەرقانداق جۈملە ئوزئارا ئالاقىلىشىشنى مەقسەت قىلىپ سوز-لىگەندە، ۋاقتىلىق تۈزۈلىدىغان كونكىرىت تىل ماتېرىيالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ نۇتۇقتىكى ئەڭ ئاساسلىق تىل ماتېرىيالى دېيىلىدۇ.

ھەرقانداق جۈملە ئوزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە، پاۋزا (تىنىش)، ئۇرغۇغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭدەك جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەر مەلۇم گىرامماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەر بويىچە ئوزئارا باغلىنىدۇ ۋە ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بۇلار جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەرقايسى تىللارنىڭ جۈملىلىرى ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق بىر بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

جۈملىدىكى سوزلەر ئۇچ خىل سىنتاكسىلىق باغلىنىشتا بولىدۇ.

بىرىنچى، جۈملىدىكى سوزلەر بىر بىرىگە قاتار باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ھەممە كىشى قىزىقىدىغان رومانىنى ئوقۇپ چىقتىم" دېگەن جۈملىدە سوزلەر بىر بىرى بىلەن قاتار (←←←) باغلىنىپ كەلگەن.

ئىككىنچى، جۈملىدە بىرقانچە سوز بىر سوزگە ئورتاق (تەك
دەرىجىدە) باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "بىز
ۋەتەننى، پارتىيىنى، خەلقنى قىزغىن سۆيىمىز" دېگەن جۈملىدە
"ۋەتەننى، پارتىيىنى، خەلقنى، قىزغىن" دېگەن سوزلەر "سۆيىمىز"
دېگەن سوزگە ئورتاق (⇇←) باغلىنىپ كەلگەن.

ئۇچىنچى، جۈملىدە بىر سوز بىرقانچە سوزگە ئورتاق باغلىنىپ
كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "مەملىكىتىمىزنىڭ سانائىتى،
يېزا ئىگىلىگى ۋە پەن-مەدەنىيىتى خېلى ئالقىدا" دېگەن جۈملىدە
"مەملىكىتىمىزنىڭ" دېگەن سوز "سانائىتى، يېزا ئىگىلىگى، پەن-
مەدەنىيىتى" دېگەن سوزلەرگە ئورتاق (←⇉) باغلىنىپ كەلگەن.

جۈملىدىكى سوزلەر توت خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

بىرىنچى، جۈملىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن سان ۋە شەخسته
ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "بىز
ئوقۇدۇق، سىلەر يازدىڭلار، ئۇ ئىشلىدى" دېگەن جۈملىدە سوزلەر
ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن.

ئىككىنچى، جۈملىدە سوزلەر چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ.
كېلىش كاتېگورىيىسىگە ئىگە تىللاردىكى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن
ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى سوزنىڭ مۇناسىۋىتى چىرمىشىش
مۇناسىۋەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، جۈملىدە سوزلەر باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدىكى چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، يولۇنۇش كېلىش
ۋە ئورۇن كېلىش ھەم سوز ئارقا يارىمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن
تولدۇرغۇچى سوز بىلەن تولۇقلانغۇچى سوزنىڭ مۇناسىۋىتى باشقۇ-

رؤش مؤناسؤنتىدؤر.

توتىنچى، جؤملىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن ياندىشىش مؤنا-سؤنتىدە كېلىدؤ. جؤملىدە سوزلەر ھەچقانداق سىنتاكسىلىق ئامىلسىز، ئۇرۇن تەرتىۋى ئارقىلىق بىر بىرى بىلەن مؤناسؤەتلىشىدؤ. بؤنداق مؤناسؤەت ياندىشىش مؤناسؤنتى دېيىلىدؤ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەخمەت ناھايىتى تىرىشچان ئوقۇغۇچى" دىگەن جؤملىدە سوزلەر ئۇرۇن تەرتىۋى ئارقىلىق مؤناسؤەتلەشكەن. ئۇيغۇر تىلىدا بؤنداق مؤناسؤەتتىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدؤ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلىدىكەن (ئوقۇغۇچى ئەخمەت ناھايىتى تىرىشچان دېيىلىدىكەن) جؤملىنىڭ مەزمؤنى ئوزگىرىپ كېتىدؤ.

تىلىدىكى جؤملىلەر مەنە ۋە تؤزۈلۈش جەھەتتە ھەر خىل بولىدؤ، لېكىن گىراماتىكىلىق نؤقتىدىن تەھلىل قىلغاندا، قانداق مەقسەتتە (قانداق تەرىقىدە) ئېيتىلغان ئوي-پىكىرنى بىلدۈرۈشكە قاراپ، جؤملىلەر بايان جؤملە، سؤئال جؤملە، بؤيرۇق جؤملە، ئؤندەش جؤملە دەپ توت تؤرگە بولؤنىدؤ. تؤزۈلۈش جەھەتتە ئاددى جؤملە (يەككە جؤملە) مؤرەككەپ جؤملە (قوشما جؤملە) دەپ ئىككى تؤرگە بولؤنىدؤ.

دىمەك، سىنتاكسىس تىلىدىكى سوز بىرىكمىسىگە، جؤملىنىڭ خؤسؤسىيىتىگە، جؤملىدىكى سوزلەرنىڭ باغلىنىشىغا، مؤناسؤنتىگە، ۋەزىپىسىگە ۋە جؤملىنىڭ مەنىسىگە ۋە تؤزۈلۈش ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، سوزلەرنى تؤرگە بولؤش جەھەتتىكى قائىدە-قانؤنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدؤ ۋە ئؤگىتىدؤ.

ئالتىنچى باپ

تىلنىڭ تەرەققىياتى

1-بولۇم تىلنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى

تىل ئاممىلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى-يېڭى ئاممىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە كونا ئاممىلارنىڭ يوقىلىشى تىل سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، بۇ تىل تەرەققىياتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تىل تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، ئادەتتە كىشىلەر بايقىمايالايدۇ، لېكىن ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىلسە، ئۇخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى تىلدا خېلىلا ئۆزگىرىش بولغانلىغىنى ھىس قىلغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ ئادەتتە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ماتېرىياللارنى دەرھال چۈشىنىپ كېتەلمەسلىگىمىز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۆزگىرىش بولغانلىغىنى ۋە ئۇنىڭدا تەرەققىيات بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

تىلنىڭ تەركىۋىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە (بولۇپمۇ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدە) ئۆزگىرىش تېز بولىدۇ. چۈنكى دۇنيادىكى خىلمۇ-خىل

شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئوزگىرىشى يەنى يېڭى شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئەسلىدە بار شەيئىلەرنىڭ ئوزگىرىشى، كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشى ئالدى بىلەن تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر ئاستا بولىدۇ. چۈنكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئادەتتە ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئاسان ئوزگەرمەيدىغان ئەڭ مۇھىم شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. گىراماتىكا سوزلەرنىڭ ياسىلىش ۋە ئوزگىرىش قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ، سوز بىرىكمىسىنىڭ ۋە جۇملە تۇزۇلۇش قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ يىغىنچىسى، كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىپلىپ بارغان ئابستراكسىيىلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى تۇراقلىقتا، جەمىيەت ئۇچۇن ئۇزاق مۇددەت خىزمەت قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شۇڭا ئۇنىڭ ئوزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، ھەتتا ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. فونېتىكىنىڭ (تىل تاۋۇشلىرىنىڭ) تەرەققىياتى جەمىيەت تەرەققىياتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولمىغانلىقى ئۇچۇن، ئۇنىڭ تەرەققىياتىمۇ خېلى ئاستا بولىدۇ.

تىلنىڭ تەرەققىياتى پارتىلاش يولى بىلەن ئەمەس، تەدرىجى بولىدۇ. ستالىن مۇنداق دەيدۇ: "تىل مەۋجۇت تىلنىڭ يوقىتىلىشى ۋە يېڭى تىلنىڭ يارىتىلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى مەۋجۇت تىلنىڭ تۇپ ئاساللىرىنىڭ كوپىيىشى ۋە ياخشىلىنىپ بېرىشى بىلەن تەرەققى قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تىلنىڭ بىر سۇپەتتىن يەنە بىر سۇپەتكە ئوتۇشى پارتلاش يولى بىلەن ئەمەس، بىردىنلا كونىسىنى يوقىتىپ، يېڭىسىنى تەكلەش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى تىلنىڭ يېڭى

سۇپىتىگە ۋە يېڭى قۇرۇلۇشنا دائىر ئاملىلارنىڭ پەيدىن-پەي ۋە ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە توپلىنىپ بېرىشى بىلەن، كونا سۆزلەرنىڭ پەيدىن-پەي يوقىلىپ بېرىشى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ."

(«ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 37-بەت) تىل تەرەققىياتى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتى ئاستا بولسا، تىل تەرەققىياتىمۇ ئاستا بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر جەمىيەت تەرەققىياتى تېز بولسا ياكى جەمىيەتتىكى ئۆزگىرىش زور بولسا، تىل تەرەققىياتىمۇ تېزرەك بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: فرانسىيە چوڭ ئىنقىلاۋى جەريانىدىكى، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى جەريانىدىكى، شۇنىڭدەك مەملىكىتىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى جەريانىدىكى جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خېلى كوپ يېڭى سۆزلەرنىڭ بارلىققا كەلگىنىگە ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئېھتىياجدىن قالغىنىغا ئوخشاش. لېكىن تىل ئۇستىقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، مەلۇم ئىنقىلاپ بىلەن كونا تىل يوقىلىپ، يېڭى بىر تىل مەيدانغا كەلمەيدۇ، ئۇنداق بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

تىلنىڭ تەرەققى قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. تىل تەرەققىياتى جەمىيەت تەرەققىياتىغا باغلىق. چۈنكى تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى، تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى ۋە ئالاھىدە ئىجتىمائى ھادىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل بىلەن جەمىيەتنىڭ تەقدىرى چەمبەرچەس باغلانغان بولىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى، پەن تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى، ئىجتە-

مائی هایاتتکی خىلمۇ-خىل ئوزگىرىشلەر تىلدا ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ، نەتىجىدە تىل ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئويغۇنلىشىپ، ئوزىنىڭ ئالاقە ۋاستىسىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلىش ئۈچۈن، ئۇزلۇكسىز تۈردە ئوزىنى تولۇقلاپ بارىدۇ، مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ، تىل تەرەققىياتى ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. دۇنيادىكى ۋە مەملىكەتىمىزدىكى تەرەققىيات جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئاتوم، سۇنئى ھەمرا، باشقۇرما بومبا، سۇ ئامبىرى، باش يول، باش ۋەزىپە، ئامەمۋى لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش دېگەنگە ئوخشاش يېڭى-يېڭى سوزلەرنىڭ لۇغەت بايلىغىمىزنى ئاشۇرغانلىغى، بولۇس، بەگ، مىراپ، كوكۇيشى، يۇز بېشى..... دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنىڭ ئىستىمالدىن قالغانلىغى بۇنىڭ بىر دەلىلىدۇر.

2. تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. چۇنكى جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى تەرەققى قىلىدۇ. تىل بىلەن تەپەككۇر بىر بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان، شۇڭا تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلدىكى سوزلەرنىڭ مەنىسىدە كېڭىيىش، يەككىلىنىش (تارىيىش)، كوچۇشتەك ئوزگىرىشلەر بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تەپەككۇر تەرەققىياتى بىلەن گىراممااتىكا تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ زىچ بولىدۇ. چۇنكى "گىراممااتىكا ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان ئابستراكسيىلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى، تەپەككۇرنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىگىنىڭ بەلگىسى." (يۇقۇرقى كىتاپ، 32-بەت) گىراممااتىكلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى تەپەككۇر تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى.

3. جەمىيەتلەر ئارا بېرىش-كېلىش تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. چۈنكى ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ھەرقايسى ئىجتىمائى كوللېكتىپ ياكى ھەرقايسى مىللەت ئوتتۇرىسىدا بېرىش-كېلىش ۋە ئوزئارا تەسىر قىلىش بولىدۇ. جەمىيەت قانچە تەرەققى قىلسا، جەمىيەتنىڭ ئىقتىسات، سىياسى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى قانچە يۇكسەلسە، جەمىيەتلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىش شۇنچە كۈچىيىدۇ ۋە قويۇقلىشىدۇ. بۇنداق بېرىش-كېلىشنىڭ تىل تەرەققىياتىدىكى رولىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ. نەتىجىدە ھەرقايسى تىللار بىر بىرىدىن بەزى تىل تەركىپلىرىنى قوبۇل قىلىشىدۇ، بىر بىرىنى بېيىتىشتا ئوزئارا تۈرتكىلىك رول ئويناىدۇ.

دېمەك، جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتى شۇنىڭدەك جەمىيەتلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىش نەتىجىسىدە تىلدا ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات بولۇپ تۇرىدۇ.

2-بولۇم تىل تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي جەريانى

ھەرقايسى تىللارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تەرەققىيات جەريانى ناھايىتى مۇرەككەپ. لېكىن ئومۇمى تىللارغا ئورتاق تىل تەرەققىيات جەريانى ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تىللارنىڭ بولۇنۇشى

بۇ تىلشۇناسلىقتا لاتىنچە "defferentiatsiyə" دېيىلىدۇ. تىللارنىڭ بولۇنۇش جەريانى بىر تىلنىڭ بىرقانچە دىيالېكتلارغا بولۇنۇشىنى، بۇ دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى ياكى كېلىپ چىقىشى بىر

بولغان قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ بارا-بارا چوڭ-يېشىنى شۇنىڭدەك دىيالېكتلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ئاستىدا مۇستەقىل تىل بولۇپ شەكىللىنىشىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۇنيادىكى ھەرقانداق تىلنىڭ دىيالېكتلىرى تىلنىڭ بولۇنۇپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسى. چۇنكى جەمىيەتتە كىشىلەر جۇغراپىيەۋى شارائىت، قاتناشنىڭ قولايسىزلىغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن، ئۇزاق زامان ئوزئارا بېرىش-كېلىش قىلالمىسا، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتە قىسمەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يەرلىك تىللاردا سوزلىشىشكە ئادەتلىنىپ قالىدۇ. نەتىجىدە، بىر تىلنىڭ ئىچىدە دىيالېكتلىق پەرقلەر مەيدانغا كېلىدۇ. ئەگەر مەلۇم تىلنىڭ دىيالېكتلىرىدا سوزلىشىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە قانچە ئازايسا، دىيالېكتلار ئارىسىدىكى پەرق شۇنچە زورىيىدۇ (ئۇيغۇر تىلىدىكى لوپنۇر دىيالېكتى بۇنىڭ ئوچۇق ئىسپاتىدۇر). ھەتتا ئۇ دىيالېكتلار بارا-بارا ئوز ئالدىغا مۇستەقىل بىر تىل بولۇپ شەكىللىنىشىمۇ مۇمكىن (بۇنىڭغا تۇركى تىللارنىڭ بولۇنۇپ، ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا بىردىن تىل بولۇپ كەتكەنلىگى ئىسپات بولىدۇ). بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرىدىن تەرەققى قىلىپ شەكىللەنگەن تىللار كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتە قېرىنداش تىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەرقايسى قېرىنداش تىللاردا سوزلەشكۇچى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە قانچە ئازايسا، قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇنچە زورىيىدۇ (قەدىمقى لاتىن تىلىنىڭ بولۇنۇشىدىن شەكىللەنگەن فرانسوز تىلى، ئىسپان تىلى، پورتۇگال تىلى، ئىتالىيان تىلى ۋە باشقا بىرقانچە تىللار بۇنىڭ ئوچۇق ئىسپاتىدۇر).

2. تىللارنىڭ قوشۇلۇشى

بۇ تىلشۇناسلىقتا لاتىنچە "entegratsiyə" دېيىلىدۇ. تىللارنىڭ قوشۇلۇشى جەمىيەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. چۈنكى جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدە يەرلىك باشقۇرۇشتا بولۇپ، بىرلىككە كەلمىگەن جەمىيەت پۈتۈنلەي بىرلىككە كېلىشى مۇمكىن. ئۇ ۋاقىتتا ئەسلىدىكى دىيالېكتلار ۋە تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ جەمىيەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ۋە بۇ خىل جەمىيەتتە ئالاقىلىشىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىللار تەدرىجى قوشۇلۇش تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، يېڭى جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئورتاق قوللىنىدىغان تىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى فرانسۇز تىلى بىرلىككە كەلمەگەن تىل ئىدى، فرانسۇزلار ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان دىيالېكتتا سوزلىشەتتى. 12-، 13- ئەسىردىن كېيىن، فرانسىيىنىڭ سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ، پارىژنى مەركەز قىلغان يېتەكچى دىيالېكت ئاساسىدا فرانسۇزلارغا ئورتاق بولغان بىر تىل بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

تىللارنىڭ بولۇنۇشى ۋە قوشۇلۇشى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمايدۇ. چۈنكى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي جەريانىدا جەمىيەتنىڭ بولۇنۇشى ۋە بىرلىككە كېلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. باشلانغۇچ كومموناجەمىيىتىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ھەر بىر ئىجتىمائى كوللېكتىپتىكى كىشىلەر سانى ئاز، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ناھايىتى تۆۋەن بولغان؛ يېتەرلىك يىمەكلىكلەرنى تېپىپ تەمىنلىنىش ئۈچۈن، كوپەيگەن نوپۇسلار بولۇنۇپ يېڭى ئىجتىمائى

كوللىكتىپنى شەكىللەندۇرگەن. بۇنداق شارائىتلار تىلنىڭ بولۇنۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، بۇ دەۋردە تىللارنىڭ بولۇنۇشى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالغان. كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سىنىپ ۋە دولەت بارلىققا كەلگەن ھەمدە فېئوداللىق، قۇللۇق جەمئىيەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋرلەردە ئىقتىسات، سىياسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، بىرنەچچە جەمىيەت بىرلىشىپ بىر جەمىيەتنى تەشكىل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى كوللىكتىپلار تىلى تەدرىجى قوشۇلۇش تەرەپكە قاراپ ماڭغان. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ دەۋردە بىرلىككە كەلگەن جەمىيەتتە ھەرقايسى رايونلار ئوزئارا مۇستەقىللىق ھالىتىنى ساقلاپ قالىدىغان، ئوزئارا قويۇق مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرالمايدىغان ئەھۋال دائىم بولۇپ تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن تىللار ئارىسىدىكى ئىختىلاپمۇ خېلى كۈچلۈك بولغان. لېكىن بۇ دەۋردە تىللارنىڭ قوشۇلۇشى ئالدىنقى دەۋردىكىگە قارىغاندا يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كاپىتالىزىم دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىلاشقان، جەمىيەت ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن، ھەر بىر رايوندىكى كىشىلەرنىڭ ئوزئارا ئالاقىسى كۈچەيگەن، شۇڭا بۇ دەۋردە دىيالېكتلار ئارا پەرق ئاستا-ئاستا يوقىلىشقا باشلاپ، مىللى ئورتاق تىل شەكىللىنىشكە باشلىغان. سوتسىيالىستىك جەمىيەتتە ئىقتىسات، سىياسى، مەدەنىيەت جەھەتلەردە مىسلى كورۇلمىگەن دەرىجىدىكى بىرلىك بولىدۇ. شۇڭا دىيالېكتلار ئارا پەرق تېز سۈرئەت بىلەن يوقىلىشقا باشلايدۇ. سوتسىيالىزىم پۈتۈن دۇنيادا ئەمەلگە ئاشقاندا، مىللەتلەر ئارىسىدىكى بارا-ۋەرسىزلىككە پۈتۈنلەي خاتىمە بېرىلىدۇ. مىللى چەكمۇ بارا-بارا

يوقىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن كېيىن ستالىن ئېيتقاندەك بىر خىل خەلقارا ئورتاق تىل تەدرىجى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ.

ئومۇمەن، تىللارنىڭ بولۇنۇشى جەريانىدا تىلنىڭ سانى كوپەيسە، تىللارنىڭ قوشۇلۇشى جەريانىدا تىلنىڭ سانى ئازىيىدۇ. نەتىجىدە تىلنىڭ بولۇنۇشى نەتىجىسىدە دىيالېكتلار ۋە قېرىنداش تىللار، ھەتتا بارا-بارا پۈتۈنلەي باشقا بىر تىل مەيدانغا كەلسە، تىلنىڭ قوشۇلۇش نەتىجىسىدە جەمىيەتكە ئورتاق بولغان تىل مەيدانغا كېلىدۇ.

3-بولۇم دىيالېكت ۋە ئورتاق تىل

دىيالېكت ئەسلىدە يۇنانچە "dialektos" دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تىلىمىزدا يەرلىك سوز ياكى يەرلىك شىۋە دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

دىيالېكت ئورتاق تىلنىڭ تارمىغى ۋە ئورتاق تىلنىڭ يەرلىك ۋاريانتى. دىيالېكت مەلۇم جەمىيەتنىڭ مەلۇم رايونىدىكى كىشىلەر قوللىنىدىغان ئوزىگە خاس ئايرىم خۇسۇسىيەتكە ئىگە يەرلىك تىل. دىيالېكت ئورتاق تىلغا ياكى باشقا دىيالېكتلارغا ئوخشايدىغان تاۋۇش ۋە سوز-ئىبارىلەرنىلا ئوز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى ئورتاق تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراماتىكىلىق سىستېمىسىنمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ شۇ دىيالېكت رايونىدا ئومۇملىققا ئىگە بولۇپ، شۇ رايون خەلقىنىڭ ئالاقىلىشىدىغان ھەم پىكىر ئالماشتۇرىدىغان ۋاستىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دىيالېكت مەلۇم جەمىيەت ئىچىدىكى رايونلارنىڭ پۈتۈنلەي بولۇنۇپ كەتمىگەنلىگىدىن ياكى بىرنەچچە

جەمىيەتـنىڭ پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلمىگەنلىگىدىن كېلىپ چـىققان.
ئادەتتە دىيالېكتلار ئارا پەرق ئالدى بىلەن فونېـتىكا جەھەتـتە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئارىسـىدىكى فونېتىكـىلىق پەرقلەر بۇنى ئوچـۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسـىلەن، لوپنـور دىيالېكتى بىلەن مەركىزىي دىيالېكتـتا ق، ك، پ سوزۇق تاۋۇشلار ئارىسـىدا كەلگەندە غ، گ، ۋ تاۋۇشلىرىغا ئايلانـسا (ياتاق، ياتـىغى، چېلەك، چېلىگى، كىتاپ، كېتىۋى دېگەندەك)، قەشقەر-خوتەن دىيالېكتىدا ئايلانمايدۇ (ياتىقى، چېلىكى، كېتىپى دېگەندەك). لوپنور دىيالېكتىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى كۈچلۈك بولـسا، باشقا دىيالېكتـلاردا ئانچە كۈچلۈك ئەمەس.
دىيالېكتـلار ئارا لېكسىكا جەھەتتىـمۇ بەزى پـەرقـلەر بولىدۇ، دىيالېكتلار ئارا ئادەتتىكى لۇغەت تەركـىۋىگە خـاس بولغان بەزى سوزلەر ئوخشاشمايلا قالماستىن، بەلكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدە-كى بەزى سوزلەرمۇ ئوخـشاشماسلـىغى مۇمكىن. مەسـىلەن، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىدا تووۋەندىكـىدەك سوزلەر پەرقـلىق قوللىنىلىدۇ: لـوپـنوردا "ئانا-ئاپا" سوزى "ئـىنە" دەپ، "ماتا" سوزى "شاڭ" دەپ، "شمال" سوزى "تاق" دەپ، "ئىلـگەك" سوزى "قاغـىنەك" دەپ قوللىنىـلىدۇ، خوتەنـدە "ياغاچـچى" سوزى "خـارەت" دەپ، "باپكار" سوزى "بوزچـى" دەپ، "سەۋزە" سوزى "زىدەك" دەپ، "چەيزە" سوزى "پەتىنگان" دەپ قوللىنىلىدۇ.
دىيالېكتـلار ئارا گىرامماتىكـىلىق پەرق ناھايـىتى ئاز بولـىدۇ. مەسىلەن، لوپنور دىيالېكتىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش شەكلى ئوخشاش بولـسا، باشـقا دىيالېكـتلاردا ئوخـشاش ئەمەس. لوپـنور دىيالېكتىدا پېئىـلارنىڭ 3-شەخـس بىرلـىك ۋە كوپـلۇك

جەھەتتە پەرقلىق بولسا، باشقا دىيالېكتلاردا پەرقسىز بولىدۇ. لوپ-نور دىيالېكتىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىشىنىڭ شەكلى بىرنەچچە خىل بولسا، باشقا دىيالېكتلاردا پەقەت "نىڭ" بىلەن "نى" دىنلا ئىبارەت.

فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتتىكى قىسمەن ئوخشاشلىق بىر دىيالېكت رايونىدىكى ھەرقايسى شۇبلەردىمۇ كورۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكتىدىكى غۇلجا شۇبىسى، تۇرپان شۇبىسى ۋە ئاقسۇ، كۇچار شۇبلىرىدە قىسمەن پەرق بولغانغا ئوخشاش.

مەلۇم تىلنىڭ دىيالېكتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولۇشى، پەقەت قىسمەن تاۋۇشلىرى ياكى سوز-ئىبارىلىرىدىلا ئىختىلاپ بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بۇنداق دىيالېكتلاردا شۇبە پەرقى بولماسلىغىمۇ مۇمكىن. بۇنداق دىيالېكتلاردا سوزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئوزئارا ئالاقىلىشىشىدا ھېچقانداق مەسىلە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە شۇبىلىرى ئەنە شۇنداق. ئەمدى بەزى تىللارنىڭ دىيالېكتلىرىدا ئىختىلاپ خېلى زور بولۇشى ھەتتا شۇبلەر ئارىسىدىكى ئىختىلاپمۇ خېلى زور بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل دىيالېكت ۋە شۇبلەردە سوزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئوزئارا ئالاقىلىشىشمۇ خېلى قىيىن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرىدا پەرق خېلى زور بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ دىيالېكتتا سوزلىشىدىغانلار بىلەن بۇ دىيالېكتتا سوزلىشىدىغانلارنىڭ ئوزئارا ئالاقىلىشىشى خېلى قىيىن.

دىيالېكتلار ئارا پەرق ھەرقانچە چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا يەنىلا ئورتاقلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئىختىلاپلىق فونېتىك ھادىسىلەرنىڭ

ئوتتۇرىسىدا قانۇنلۇق ماسلىشىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ، ھەرقايسى دىيالېكتلارنىڭ مۇتلەق كوپ سوزى ئوخشاش بولىدۇ، گىراماتىكىسى بولسا، زور دەرىجىدە ئوخشاش بولىدۇ.

دىيالېكت شەكىللەنگەندىن كېيىنكى تەرەققىيات ئىستىقبالىنىڭ قانلىق بولۇشى ئىجتىمائى شارائىتىنىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق. ئەگەر جەمىيەت ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىككە كەلمەي، بولۇنۇش ھالىتىنى ساقلاپ قېلىۋەرسە، دىيالېكتلار ئوزىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قېلىۋېرىدۇ. شۇ تىلنىڭ بىر دىيالېكتى بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. خۇددى نەچچە مىڭ يىللىق فېودالىق جەمىيەتتىكى خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرىغا ئوخشاش. ئەگەر جەمىيەت پۈتۈنلەي بولۇنۇپ، ئوز ئالدىغا ئايرىم مۇستەقىل جەمىيەت بولۇپ شەكىللەنسە، ھەرقايسى دىيالېكتلار ئوزىنىڭ ئالاھىدىلىگىنىڭ تېخىمۇ زورايتىپ مۇستەقىل بىر تىل بولۇپ شەكىللىنىشكە قاراپ تەرەققى قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن فرانسۇز، ئىتالىيان، رۇمىنىيە تىللىرىنىڭ لاتىن تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ئاساسىدا تەرەققى قىلىپ شەكىللەنگىنىگە ئوخشاش، ئەگەر جەمىيەت ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلسە، ھەرقايسى دىيالېكتلار تەدرىجى بىرلىشىشى مۇمكىن. دېمەك، دىيالېكتلار ئارا پەرقىنىڭ داۋاملىق زورىيىشى ياكى تەدرىجى كىچىكلەپ بېرىشى جەمىيەتنىڭ داۋاملىق بولۇنۇپ كېتىۋېرىشىگە ياكى تەدرىجى بىرلىككە كېلىشىگە باغلىق.

ئورتاق تىل دېگىنىمىز مەلۇم جەمىيەت ئەزالىرى ئورتاق قوللىنىدىغان تىلدۇر. باشلانغۇچ جەمىيەتتە ھەر بىر ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ نوپۇسى كوپ بولمىغانلىغى، تېرىتورىيىسى كىچىك بولغانلىغى ئۈچۈن، دىيالېكت بولمىغان، شۇڭا ئۇ ۋاقتىتىكى ھەرقانداق تىل ئورتاق

تىل بولغان، كېيىنكى دەۋرلەردە بىر جەمىيەتتە بىرقانچە خىل دىيالېكت بولغان، ئورتاق تىل بولسا، ئومۇمەن مەلۇم دىيالېكت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولىدىغان دىيالېكت ــ يېتەكچى دىيالېكت دېيىلىدۇ. مەلۇم تىلنىڭ دىيالېكتلىرى ئىچىدە قايسى دىيالېكتنىڭ يېتەكچى دىيالېكت بولىدىغانلىغىنى كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ خاھىشى بەلگىلىمەيدۇ، بەلكى شۇ دىيالېكتنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر مەلۇم دىيالېكت رايونى (ياكى ئۇنىڭ بىر قىسمى) پۈتۈن جەمىيەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسات، مەدەنىيەت مەركىزى بولسا (ئادەم سانىمۇ كوپ بولسا)، بۇ خىل دىيالېكت شۇ جەمىيەتتە ئەڭ مۇھىم، ئەڭ تەسىرلىك، ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېتەكچى دىيالېكت بولالايدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئورتاق تىلى شىمالىي دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن. چۈنكى شىمالىي دىيالېكت رايونىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بېيجىڭ شەھىرى نەچچە سۇلالىدىن بۇيان سىياسى مەركەز بولغان. مىڭ يىلدىن بۇيانقى مۇھىم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆچىسى شىمالىي دىيالېكتتا ياكى شۇ دىيالېكت ئاساسىدا يېزىلغان، شىمالىي دىيالېكتتا سوزلىشىدىغان كىشىلەر خەنزۇ تىلىدا سوزلىشىدىغانلارنىڭ 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان، بۇ دىيالېكتتا سوزلىشىدىغانلارنىڭ يېرى خەنزۇ تىلىدا سوزلىشىدىغانلار يېرىنىڭ توتتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلغان. مۇشۇ سەۋەپتىن شىمالىي دىيالېكت خەنزۇ تىلىنىڭ يېتەكچى دىيالېكتى بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئورتاق تىل لېكسىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىن يېتەكچى دىيالېكتنى مەنبە قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا يولنىدۇ. تەلەپپۇز جەھەتتە بولسا،

يېتەكچى دىيالېكت ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە مەلۇم جايىنىڭ (ياكى شەھەرنىڭ) تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى شىمالىي دىيالېكت رايونىدىكى بېيجىڭ تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلسا، ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكت رايونى ئىچىدىكى ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىدۇ.

ئورتاق تىل يېتەكچى دىيالېكتنى ئاساس قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە باشقا دىيالېكتتىن ۋە شۇ مىللەت بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك مۇناسىۋەتتە بولغان باشقا مىللەت تىلىدىن تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇڭا ئورتاق تىل ھەرقانداق دىيالېكت (ئۇ يېتەكچى دىيالېكت بولغان تەقدىردىمۇ) قا قارىغاندا ناھايىتى باي بولىدۇ، ئورتاق تىل، دىيالېكتلارغا نىسبەتەن يۇقۇرى دەرىجىلىك شەكىل ۋە مەركەز بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ھەرقايسى دىيالېكتلارغا فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتلەردە ئوز تەسىرىنى كورسىتىدۇ، تەرەققىيات جەريانىدا دىيالېكتلارنىڭ بىر بىرىدىن يىراقلىشىپ كەتمەي بەلكى بىر بىرىگە يېقىنلىشىشنى ئىلگىرى سۇرىدۇ.

يۇقۇرىدا سوزلەنگەن ئورتاق تىل مەلۇم جەمىيەت ياكى مىللەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئورتاق قوللىنىدىغان تىلدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، كوپ مىللەتلىك دولەتتە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە ۋاستىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغان مەلۇم ئورتاق تىل بولىدۇ. بۇنداق تىل دولەت تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودا خەنزۇ تىلىنىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا رۇس تىلىنىڭ دولەت تىلى بولغانلىغىغا ئوخشاش. ئەمدى مەلۇم دولەتتە بىرقانچە تىل دولەت تىلى بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، كانادادا ئىنگلىز تىلى بىلەن فرانسۇز تىلىنىڭ، شۋېتسارىيىدە نېمىس تىلىنىڭ، فرانسۇز تىلىنىڭ

ۋە ئىتالىيان تىلىنىڭ دولەت تىلى قىلىنىغانلىغىغا ئوخشاش. لېكىن شۇنداق دولەتلەردە يەنىلا بىر تىل ئاساس قىلىنىدۇ (كانادادا ئىنگلىز تىلى، شۋېتسارىيىدە نېمىس تىلى ئاساس قىلىنغانلىغىغا ئوخشاش). ئوخشاش بولمىغان دولەتلەرنىڭ دولەت تىلى ئوخشاش بولۇشىمۇ مۇمكىن (ئەنگلىيە، ئامېرىكا، كانادا، يېڭى زېلاندىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ ئىنگلىز تىلىنى، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، شۋېتسارىيە-لەرنىڭ نېمىس تىلىنى دولەت تىلى قىلغانلىغىغا ئوخشاش).

دۇنيادا تىل ناھايىتى كوپ. لېكىن ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئۆزئارا ئالاقىلاشقاندا ياكى خەلقارا تەشكىلاتلار ئىش ئېلىپ بارغاندا بىر ياكى بىرنەچچە تىلنى ئاساس قىلىدۇ. ھازىر خەلقارادا كۆپرەك قوللىنىدىغان تىللار ئىنگلىز، فرانسۇز، خەنزۇ، رۇس، ئېسپانىس تىللىرىدىن ئىبارەت.

شۇنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەش زورۇركى، ئورتاق تىل، يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي تىل دېگەن ئاتالغۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ ئۈچ خىل ئاتالغۇ ئىپادىلەيدىغان تىل شەكىللىرى بىر بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئورتاق تىلنىڭ ئالاھىدىلىگىنى يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتتۇق. ئەمدى يېزىق تىلغا كەلسەك، ئۇ مەلۇم يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن تىلدۇر، يەنى مەلۇم جانلىق تىلنىڭ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىشىدۇر. شۇڭا ھەرقانداق يېزىق ئوزى خاتىرە-لەنگەن تىلغا بېقىنىشى ۋە شۇ تىلنى ئىمكان قەدەر تولۇق توغرا خاتىرىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي تىل دېگىنىمىز ئىشلەنگەن ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغان يېزىق تىلىدۇر. شۇڭا ئۇ يېزىق تىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە، شۇنىڭدەك ئۇ مەلۇم جانلىق تىلنى ئاساس قىلىدۇ ۋە شۇ جانلىق تىلنى ئوزىنىڭ بېيىش ۋە

تەرەققى قىلىش مەنبەسى قىلىدۇ. شۇنداقلا جانلىق تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

4 - بۆلۈم تىللارنىڭ بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى

تىللار بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ، چۈنكى ئىنسانلار بىر بىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ تۇرىدۇ. ھەرقايسى جەمىيەتلەر-دىكى ئوخشاش بولمىغان تىللاردا سوزلىشىدىغان كىشىلەر ياكى مەلۇم جەمىيەتتىكى ئوخشاش بولمىغان تىللاردا سوزلىشىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قويۇقلاشسا، ئۇلارنىڭ تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ قويۇقلىشىدۇ. دۇنيادا باشقا تىلنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغان، يەككە-يىگانە تەرەققى قىلغان بىرەر تىلنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس. ھەرقايسى جايلاردا ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە مۇناسىۋەتنىڭ قويۇقلىشىشى ھەرقايسى تىللارنىڭ بىر بىرىگە يېقىنلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تىللارنىڭ بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى ۋە يېقىنلىشىشى جەريانىدا تىللارنىڭ ئۆزئارا چېتىشىشى ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. چېتىشىشقا قاتناشقۇچى تىللار چېتىشىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بويىچە تەرەققى قىلىۋېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە چېتىشىش جەريانى (ئۆزئارا سوز قوبۇل قىلىش، بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش جەريانى) ناھايىتى ئۇزاق بولىدۇ. بۇ جەريانىدا تىل ئۆزىنى تەدرىجى بېيىتىپ بارىدۇ. چېتىشىشقا قاتناشقۇچى تىللار بىر بىرىدىن سوز ۋە بەزى گىراممماتىكىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبى ۋە گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى بېيىتىسمۇ، لېكىن

بۇنىڭ بىلەن ئۇ تىللاردا ئۇشتۇمتۇت ئوزگىرىش ھاسىل بولمايدۇ، يەنى تىل سۈپەت جەھەتتىن بىراقلا ئوزگىرىش ھاسىل قىلمايدۇ. شۇڭا چېتىشىشقا قاتناشقۇچى تىلدىن سۈپەت جەھەتتىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان ئۇچىنچى بىر خىل تىل بارلىققا كەلمەيدۇ. بۇ ھەقتە يولداش ستالىن: "ئىككى تىلنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە يېڭى، شۇ ئىككى تىلنىڭ ھەچبىرىگە ئوخشىمايدىغان، يەنە كېلىپ ھەر ئىككى- سىدىن سۈپەت جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ئۇچىنچى تىل پەيدا بولىدۇ، دەپ ئويلاش زادىلا توغرا ئەمەس. ئەمىلىيەتتە، قوشۇلغاندا بۇ تىللارنىڭ بىرى غالىپ بولۇپ، ئوزىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇ- شىنى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قالىدۇ ھەمدە ئوزىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بويىچە داۋاملىق تەرەققى قىلىدۇ، يەنە بىرى بولسا تەدرىجى ھالدا ئوزىنىڭ تۇپ سۈپىتىدىن مەھرۇم بولۇپ، پەيدىن-پەي يوقىلىپ بارىدۇ" («ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 40-بەت) دەيدۇ.

تىللارنىڭ ئوزئارا چېتىشىشى مەجبۇرى يول بىلەن بولۇشمۇ، ئەركىن، ئىختىيارىي يول بىلەن بولۇشمۇ مۇمكىن. قايسى يول بىلەن بولۇشى تارىخىي شارائىتقا باغلىق. چېتىشىشقا قاتناشقۇچى تىللار كۇپ ھالدا ئوخشاش قۇدرەتكە ئىگە بولمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن چېتىشىش نەتىجىسىدە بىرى غەلىبە قىلىدۇ، يەنە بىرى مەغلۇپ بولىدۇ. غەلىبە قازانغان تىل ئوزىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنى ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قېلىپ، ئوزىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بويىچە داۋاملىق تەرەققى قىلىۋېرىدۇ. مەغلۇپ بولغان تىلدا سوزلەشكۈچى كىشىلەر غەلىبە قازانغان تىلنى

ئۇگىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ، بارا-بارا ئىككى تىللىق بولۇپ قالىدۇ. بۇ ھال ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا ناھايىتى ئۇزاق داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانىدا، مەغلۇپ بولغان تىلنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارىيىپ بارىدۇ، ئاخىر بېرىپ داۋاملىق ياشاشتىن مەھرۇم بولىدۇ. شۇنىمۇ تەكتىلەش زورۇركى، مەغلۇپ بولغۇچى تىل—تېگى-تەكتى بىلەن پاك-پاكىز يوقلىپ كەتمەستىن، بەلكى ئۇزىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى بىرمۇنچە سوز-ئىبارىلەرنى غەلىبە قازانغۇچى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە سىڭدۇرۇپ كېتىدۇ.

تىللارنىڭ چېتىشىش جەريانىدا غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى تۇرلۇك تارىخىي شارائىتلارغا باغلىنىق. ئۇرۇش جەريانىدا غەلىبە قىلغان ئۇرۇق، قەبىلە، خەلق ياكى مىللەتنىڭ تىلىنىڭ چېتىشىش جەريانىدا غالىپ بولۇپ چىققانلىغى ھەققىدە خېلى كوپ تارىخىي پاكىتلار بار. لېكىن بۇ مۇتلەق ئەمەس. چۇنكى چېتىشقۇچى تىللاردىن بىرى سىياسى، ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىن ھەمدە خەلق نوپۇسى جەھەتتىن ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىگەن بولسا، چېتىشىش جەريانىدا شۇ تىل غەلىبە قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، مانجۇلار غەلىبە قىلىپ جۇڭگوغا ھوكۇمرانلىق قىلغاندا خەنزۇ تىلى بىلەن مانجۇ تىلى چېتىشىش جەريانىدا خەنزۇ تىلى مانجۇ تىلىنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىپ كەتكەن. چۇنكى مانجۇلار خەنزۇلارغا قارىغاندا خەلق نوپۇسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى توۋەن ئىدى. شۇنىڭدەك ئەرەپلەر ئىسلام دىنى ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنى ئەرەپ تىلىدا سوزلەشكە خېلى مەجبۇر قىلغان، لېكىن بۇ خەلقلەر ئەينى ۋاقىتتا ھەر جەھەتتە ئەرەپلەردىن توۋەن بولمىغانلىغى ھەمدە ئوز تىلىنى ساقلاپ قېلىش يولىدا قەتئى كۇرەش

قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئەرەپ تىلى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشەلمىگەن. ئەمما چېتىشىش جەريانىدا ئەرەپ تىلىدىن بىرمۇنچە سوزلەر بۇ تىللارغا سىڭىپ كەتكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، تىللارنىڭ چېتىشىشى جەريانىدا مەلۇم تىل غەلبە قىلغۇچى تىل، يەنە بىرى مەغلۇپ بولغۇچى تىل بولمايدىغان، ئىككىلا تىل ئوز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدىغان ئەھۋال بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، شۇڭا ئېنگلىيىدە فرانسۇز تىلى، نېمىس تىلى، ئىتالىيان تىلى ۋە لوھەنزى تىلىدىن ئىبارەت 4 تىل "دولەت تىلى" ھىساپلىنىدىكەن. بۇ دولەتتىكى بارلىق ئاخبارات، ئېلان، ئەمىر-پەرمان، ھەتتا پويىزدىكى چۇشەندۇرۇشلەرمۇ 4 تىلدا تارقىتىلىدىكەن. لېكىن بۇ 4 تىلنىڭ تەسىر كۇچىدە خېلى ئوزگىرىشلەرمۇ بولغان. ئالايلۇق، تىللارنىڭ چېتىشىشى نەتىجىسىدە ئىلگىرى نېمىس تىلىدا سوزلىشىدىغان يېزا-قىشلاقلىقلار ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن كېيىن فرانسۇز تىلىدا سوزلىشىدىغان بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك بۇ ئىككى تىل مەلۇم دەرىجىدە بىر بىرىگە تەسىرمۇ كورسەتكەن. لېكىن بۇ ئىككى تىل ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى يوقىتىپ قويمىغان، ئەكسىچە، ئوزلىرىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قېلىپ، ئوزلىرىنىڭ ئېچىكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بويىچە تەرەققى قىلىۋەرگەن.

ئومۇمەن، سوتسىيالىزىم دۇنيا مىقياسىدا غەلبە قىلىشتىن ئىلگىرىكى تىللارنىڭ چېتىشىشى مەجبۇر قىلىش يولى بىلەن، يەنى تىللارنىڭ بىر بىرى بىلەن كۇرەش قىلىشى ئارقىلىق بولىدۇ، چېتىشقۇچى تىللارنىڭ قايسىسىنىڭ غەلبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىتلارغا ۋە شۇ تىلدا سوزلەشكۈچى

خەلقنىڭ ئىجتىمائى ئورنىغا باغلىق.

سوتسىيالىزىم پۈتۈن دۇنيادا غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئىجتىمائى شارائىت پۈتۈنلەي ئۆزگىرىدىغان بولغاچقا، تىللارنىڭ چېتىشىش شۇمۇ تامامەن باشقا بىر يول بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ، يەنى بۇ چاغدا تىللارنىڭ چېتىشىشى ئەركىن، ئىختىيارىي يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدۇ. يولداش ستالىن ئېيتقاندەك، "ئۇ چاغدا دۇنيادا جاھانگىرلىك مەۋجۇت بولمىغان بولىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئاغدۇرۇپ تاشلانغان بولىدۇ، مىللى زۇلۇم ۋە مۇستەملىكىلەر ئۇستىدىكى زۇلۇم يوقىتىلغان بولىدۇ، مىللى يەككە-يىگانىلىقنىڭ ۋە مىللەتلەر-نىڭ بىر بىرىگە ئىشەنمەسلىگىنىڭ ئورنىنى مىللەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئىشىنىشى ۋە يېقىنلىشىشى ئالغان بولىدۇ، مىللى باراۋەرلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بولىدۇ، تىللارنى بېسىش ۋە ئاسسىملاتسىيە قىلىش سىياسىتى يوقىتىلغان بولىدۇ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىق بەرپا قىلىنغان بولىدۇ. ھەرقايسى مىللى تىللار بولسا ھەمكارلىشىش يولى بىلەن ئەركىن ھالدا بىر بىرىنى بېيىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولىدۇ." شۇڭا "ئۇنداق شارائىتتا بەزى تىللارنىڭ بېسىلىپ كېتىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى، يەنە بەزى تىللارنىڭ غەلبە قىلىشى ئۇستىدە سوز ئېچىش زادىلا مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ يەردە بىرى مەغلۇپ بولغان، يەنە بىرى كۆرەشتە غەلبە قىلغان ئىككى خىل تىلنى ئەمەس، بەلكى نەچچە يۈز خىل مىللى تىلنى ئۇچرىتىمىز، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق زامان داۋام قىلغان ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەمكارلىغى نەتىجىسىدە بۇ تىللار ئىچىدىن ھەممىدىن ئاۋال بەكرەك بېيىغان، بىرلىككە كەلگەن رايون خاراكتېرلىق تىللار ئاجرىلىپ چىقىدۇ، ئاندىن كېيىن رايون خاراك-

تىرلىق تىللار يەنە يۇغۇرۇلۇپ ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇچۇن ئورتاق بولغان تىلغا ئايلىنىدۇ، بۇنداق تىل نېمىس تىلىمۇ ئەمەس، رۇس تىلى ۋە ئېنگلىز تىلىمۇ ئەمەس، بەلكى ھەرقايسى مىللى تىللار ۋە رايون دائىرىلىك تىللارنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلغان يېڭى تىلدىن ئىبارەت بولىدۇ، ئەلۋەتتە" («ماركسزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 74 ـ 75 ـ بەت).

تىل تەركىپلىرىنىڭ ئوزئارا قوبۇل قىلىنىشى تىللارنىڭ بىر مېرىگە تەسىر كورسىتىشتىكى ئومۇمىي ھادىسىلەرنىڭ بىرىدۇر. دەتتىكى ئەھۋالدا ھەرقانداق تىلدا باشقا تىلدىن كىرگەن مۇئەييەن تەركىپلىرى بولىدۇ، يەنى چەت تىللاردىن كىرگەن سوز، فونېما، سوز ياسىغۇچى قوشۇمچە، سوز بىرىكمىلىرى شۇنىڭدەك جۇملە قاتارلىقلار بولىدۇ. چەت تىلنىڭ بۇ خىل نەرسىلىرى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن شۇ تىلنىڭ ئوزىنىڭ نەرسىلىرىگە ئايلىنىپ، ئۇ تىلنى بېيىتىشتا مەلۇم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن، تۇركى تىللارغا ئەرەپ ـ پارس تىلىدىن، خەنزۇ تىلىدىن ۋە باشقا خەلقلارا تىللاردىن نۇرغۇن سوزلەر كىرىپ ئوزلەشكەن؛ ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ ـ پارس تىلىدىن بىر قىسىم سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار (بەدەپ، بەتقىلىق، نائىنساپ دېگەن سوزلەردىكى بى، بەت، نا قاتارلىق) ۋە بەزى فونېمىلار كىرىپ ئوزلەشكەن، شۇنىڭدەك خەنزۇ تىلىدىكى ماتېرىيال ـ لارنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا خەنزۇ تىلىدىكىگە ئوخشاش سوز بىرىكمىلىرىگە ۋە جۇملە تۇزۇلۇشىگە ئائىت بەزى ھادىسىلەرمۇ ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلەشتى ۋە ئوزلەشمەكتە.

دېمەك، تىل تەرەققىياتىدا تىللار بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىدۇ،

بۇنداق تەسىر ھەر تەرەپلىمە ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ.

5 - بولۇم تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى

جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر تىل بىرنەچچە تىلغا بولۇنۇپ كېتىشى مۇمكىن. بۇنداق ئورتاق مەنبەلىك تىللار ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق تىللار قېرىنداش تىللار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، تۇركى تىللار كېلىپ چىقىش جەھەتتە ئورتاق مەنبەگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن بۇ تىللار ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت، شۇڭا بۇ تىللار قېرىنداش تىللار دېيىلىدۇ.

قېرىنداش تىللاردىكى ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى، گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە تىل تاۋۇشلىرىدا ئىپادىلەنمىدۇ (ئۇيغۇر، قازاق قىرغىز، ئوزبەك تىللىرىنىڭ بۇ جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىغى بۇنىڭ ئېنىق ئىسپاتى). ئەگەر بۇ جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىق بولمىسا، قېرىنداش تىللار بىلەن قېرىنداش بولمىغان تىللارنى پەرقلەندۇرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى قېرىنداش بولمىغان تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئوزئارا قوبۇل قىلىنغان بەزى ئوخشاش سوزلەر بولۇشى مۇمكىن (ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان جوزا، سەي، گاڭبى، لۇشيەن قاتارلىق سوزلەرنىڭ، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ماشىنا، تىراكتۇر، ئۇستەل قاتارلىق سوزلەرنىڭ، ئەرەپ-پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سوزلەرنىڭ بولغانلىغىغا ئوخشاش). بۇنىڭغا قاراپ ئۇيغۇر تىلىنى خەنزۇ، رۇس، ئەرەپ-پارس تىللىرى بىلەن قېرىنداش تىل دېگىلى

بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنداق بولۇشدىكى سەۋەپ، بىرىنچىدىن، بۇنداق سوزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئاز سانلى تەشكىل قىلىدۇ، ئىككىنچىدىن، تىللارنىڭ قېرىنداشلىغى سوزلەردىلا ئىپادىلەنمەيدۇ، ئۈچىنچىدىن، بۇنداق سوزلەر تىلىلارنى تارىخىي جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا ئاساس بولالمايدۇ.

تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا شۇ تىللارنىڭ مەلۇم مەنبەدىن (بىر دىيالېكت ياكى بىر تىلدىن) ئايرىم-ئايرىم تىل بولۇپ چىقىش تارىخىنى ئۇگىنىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭدەك قېرىنداش تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئوزگىرىپ كەتكەن تەرەپلىرىنى ئوزئارا سېلىشتۇرۇپ ئۇگىنىشمۇ قېرىنداش تىللارنى تەتقىق قىلىشتا خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسلەن، ئۇيغۇر، ئوزبەك، قازاق، ئەزەربەيجان تىللىرىدا بىر قىسىم سوزلەر ۋە گىراماتىكىلىق ئامىللار دەسلەپتە بىر خىل بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە توۋەندىكىدەك ئوخشىماسلىقلار بارلىققا كەلگەن:

ئۇيغۇر تىلىدا	ئوزبەك تىلىدا
təmür	təmir
məktəp	məkdəb
zil-yil	yil
kəldi	keldi
yezix	yazix
taoq	taoq
قازاق تىلىدا	**ئەزەربەيجان تىلىدا**
têmir	dəmir
mêktêp	medeb
jel	yil
kêldi	geldi

yəzix	jazu
daoq	taw

قېرىنداش تىللاردىكى بەزى سوزلەر ۋە گىراماتىكىلىق ھادىسە-لەرنىڭ تاۋۇشلىرىدا مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇ تاۋۇشلار بىر بىرىدىن ئانچە يىراقلاشمىغان. چۈنكى بۇ ھادىسە مەلۇم فونېتىكىلىق قانۇنىيەت ئاساسىدا يۈز بەرگەن. بىر قېرىنداش تىلدىكى مەلۇم تاۋۇشقا يەنە بىر قېرىنداش تىلدىكى مەلۇم تاۋۇشنىڭ ماس كېلىشى بىرخىل فونېتىكىلىق قانۇنىيەتتۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى، بەزىبىر سوزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن "oq" غا قازاق تىلىدىكى "w" نىڭ ماس كېلىشى، بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن "q-y" غا "j، x" نىڭ ماس كېلىشى بىرخىل فونېتىكىلىق قانۇنىيەتتۇر، ئۇيغۇر تىلىدىكى "taoq، baoq، yaoqdi، yahxi، yər، yok، qay، qakir، qana" سوزلىرىنىڭ قازاق تىلىدا "taw، baw، jawde، jakse، jēr، jok، xay، xaker، xana" دېيىلگىنىگە ئوخشاش.

تارىخىي جەھەتتە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى تىللار ئارىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە قېرىنداش تىللارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىردىن-بىر مۇھىم ئۇسۇل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، چۈنكى تارىخىي جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قېرىنداش تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئۇگىنىشىگە، ھەرقايسى قېرىنداش تىللارنىڭ تەرەققىيات يولىنى ئېنىقلاشقا، ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا ياردەم بېرىپلا قالماستىن، بەلكى بىر قىسىم سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى (قەدىمقى مەنىلىرى ۋە شەكىللىرىنى) ئۇگىنىشكىمۇ ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا تىلشۇناسلار قايسى تىلنىڭ قېرىنداش تىل ئىكەنلىگىنى، قايسى تىلنىڭ قېرىنداش بولمىغان تىل

ئىكەنلىكىنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئېنىقلاپ چىققان ۋە ئېنىقلاپ چىقماقتا.

تىللارنىڭ تارىخىي مەنبەسى ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرلەرگە بولۇش قېرىنداشلىق جەھەتتىن ئايرىش (گېنىبالوگىك بولۇش) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق بولۇشتە تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىت دەرىجىسىنىڭ قانداقلىغىغا قاراپ، تىللار تىل سېستىمىسى، تىل ئائىلىسى، تىل گۇرۇپپىسى دېگەنگە ئوخشاش تۇرلەرگە بولۇنىدۇ.

دۇنيادىكى تىلشۇناسلار تارىخىي جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا دۇنيادىكى تىللار-
نى بەزى تىللارنىڭ سوز مەنىلىرى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە بىر بىرىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغانلىغىنى، بەزى تىللارنىڭ بۇ جەھەتتە بىر بىرىگە خېلى يېقىن ئىكەنلىگىنى، بەزى تىللارنىڭ بۇ جەھەتتە بىر بىرىگە يېقىن ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ چىققان ۋە ئېنىقلاپ چىقماقتا. ئۇلار يەنە قېرىنداش تىللارنى شۇ تىللارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىر تىلدىن تارقالغانلىغىنى، سوز ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتىكى ئوخشاشلىغىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا بولدى. شۇنىمۇ كور-
سىتىش زورۇركى، دۇنيادىكى بارلىق تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ۋە بولۇش تېخى يېتەرلىك ئەمەس. شۇڭا تىللارنى بولۇشتە ئالىملارنىڭ پىكرى بىرخىل ئەمەس. شۇڭا بىر قىسىم تىللارنىڭ قايسى سېستىمىغا، قايسى ئائىلىگە ۋە قايسى گۇرۇپپىغا مەنسۇپ ئىكەنلىگى تېخى ئېنىق بولمايۋاتىدۇ.

دۇنيادىكى تىللار «گوكيانوس»تا توۋەندىكىدەك بولۇنگەن:

1. ھىندى-ياۋروپا تىللىرى
2. ئورال-ئالتاي تىللىرى
3. ھامى-سامى تىللىرى
4. كاپكاز تىللىرى
5. مالايشيا-پولىنىزىيە تىللىرى
6. ھىلانىزىيە تىللىرى
7. ياپون تىللىرى
8. ئاۋسترالىيە تىللىرى
9. ئوتتۇرا ئافرىقا تىللىرى
10. كوئان تىللىرى
11. دىراۋىت تىللىرى
12. موندا تىللىرى (ھىندىستاندا)
13. تايلاند تىللىرى
14. خەنزۇ تىلى
15. مون-كىخمىر تىللىرى
16. تىبەت-بىرما تىللىرى

سوۋېت تىلشۇناسلىرى توۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1. ھىندى-ياۋروپا تىللىرى
2. سامى-ھامى تىللىرى
3. ئالتاي ياكى تۈرك-تاتار تىللىرى
4. ئوغۇر-فىن تىللىرى
5. ئىبرىي-كاپكاز تىللىرى
6. خەنزۇ—تىبەت تىللىرى

7. داراۋىد تىللىرى
8. ھىندۇنېزىيە تىللىرى

جۇڭگو تىلشۇناسلىرى توۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1. خەنزۇ-تىبەت تىللىرى
2. ھىندى-ياۋروپا تىللىرى
3. ئۇرال تىللىرى
4. ئالتاي تىللىرى
5. ھامى-سامى تىللىرى
6. ئىبرىي-كاپكاز تىللىرى
7. مالاي-پولىنېزىيە تىللىرى
8. داراۋىد تىللىرى
9. جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى

تۈركى تىللارنى بولۇشتىمۇ ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. دۇنيادا بىر قەدەر ئومۇملاشقان قاراش باسكا كوپ كلاسسىكاتسىيىسى بويىچە بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدا تۈركى تىللار توۋەندىكىدەك بولۇنگەن:

A تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى

1. بۇلغار گۇرۇپپىسى

a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. بۇلغار تىلى، 2. ھەزەر تىلى

b) ھازىرقىلاردىن: 3. چوۋاش تىلى.

2. ئوغۇز گۇرۇپپىسى

1) ئوغۇز-تۈركمەن بولۇمى

a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. ئوغۇز تىلى (X. XI ئەسىر مەھمۇت قەشقەرى).

b) هازىرقىلاردىن: 2.تۇركمەن تىلى. 3. توروخمان تىلى
2) ئوغۇز-بۇلغار بولۇمى
a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. پەچەنەك تىلى، 2. ئۇز تىلى.
b) هازىرقىلاردىن: 3. گاگاۋۇز تىلى.
3. قىپچاق گۇرۇپپىسى
1) قىپچاق-بۇلغار بولۇمى
a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. ئالتۇن ئوردا تىلى (غەربىي)
b) هازىرقىلاردىن: 2. تاتار تىلى، 3. باشقىرت تىلى
2) قىپچاق ئوغۇز (ئوز-پولۇۋتتش) بولۇمى
a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. پولۇۋتتش تىلى (موڭغۇل دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى قىپچاق، قۇمان).
b) هازىرقىلاردىن: 2. قارايىم تىلى، 3. قۇموق تىلى
3) قىپچاق-نوغاي بولۇمى
هازىرقىلاردىن: 1. نوغاي تىلى، 2-قارا قالپاق تىلى
3. قازاق تىلى
4. قارلۇق گۇرۇپپىسى
1) قارلۇق-ئۇيغۇر بولۇمى
بۇرۇنقىلاردىن: 1. قاراخانىلار دولىتى تۇرك تىلى
2. قاراخانىلار دەۋرىدىن كېيىنكى تۇرك تىلى
2) قارلۇق-خارەزم بولۇمى
بۇرۇنقىلاردىن: 1) قارلىق-خارەزم تىلى
2) ئالتۇن ئوردا تىلى. 3) كونا ئوزبەك تىلى
b) هازىرقىلاردىن: 1. ئوزبەك تىلى (قىپچاق شۇىلىرى

بۇنىڭ سىرتىدا)، 2. ئۇيغۇر تىلى (ھەممە شۇبلىرى بىلەن، سالار، خوتۇن تىللىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)

B. تۇركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغى

1. ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى

1) ئۇيغۇر تۇركوت بولۇمى

a) بۇرۇنقىلاردىن: 1. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى قەدىمقى ئوغۇز تىلى (توكيو)، 2. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى

b) ھازىرقىلاردىن: 3. توۋا تىلى (ئورانخاي، سويوت)، 4. قارا-غاس تىلى (توفا)

2) ياقۇت بولۇمى

ھازىرقىلاردىن: ياقۇت تىلى (دالغان بىلەن بىللە)

3) خاكاس بولۇمى

ھازىرقىلاردىن: 1. خاكاس تىلى (ھەممە شۇبلىرى بىلەن)

2. قاماس تىلى، 3. كوۋەرلىك تىلى

4. شور تىلى، 5. ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي شۇبلىرى (توبا سالقاندۇ، قوماندى)

6. سېرىق ئۇيغۇر تىلى

2. قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسى ھازىرقىلاردىن: 1. قىرغىز تىلى، 2. ئالتاي تىلى (ئالتاي، تېلەۋۇت، تىلىڭكىت شۇبلىرى)

يەتتىنچى باپ

يېزىق

1 - بولۇم يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى

يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ خاتىرىلىگۈچى شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر. شۇنىڭدەك تىلنىڭ ئالاقە ۋاستىسلىك رولىنى كېڭەيتىدىغان ئەڭ مۇھىم قوشۇمچە قورالدۇر. ئۇيغۇر يېزىقلىرى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر، خەنزۇ يېزىغى خەنزۇ تىلىنى خاتىرىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر. رۇس يېزىغىمۇ رۇس تىلىنى خاتىرىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ رۇس يېزىغىنىڭ ھەرپلىرىنى ۋە قوشۇپ يېزىلىش قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھەرقانداق يېزىق ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر ئارقىلىق تىل ئامىللىرىنى (تىل تاۋۇشلىرىنى ۋە تىلنىڭ مەنىۋى ئاملىلىرىنى) خاتىرىلەيدۇ، شۇڭا ئۇ ئۇزىگە خاس يازما شەكىلگە، مەلۇم تاۋۇشنى ۋە مەنىنى ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. دۇنيادىكى كوپلىگەن يېزىقلاردا بىر ھەرپ بىر تاۋۇشنى خاتىرىلەيدۇ. رۇس

يېزىقى، ئىنگلىز يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق، شۇڭا بۇنداق يېزىقلاردىكى ھەر بىر ھەرپنىڭ ئوزىگە خاس شەكلى، تاۋۇشى ۋە مەنىسى بولىدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ey" دېگەن سوزدىكى "e" بىلەن "y" شۇ سوزنىڭ يازما شەكلى بولسا، ئۇنىڭ ئوقۇلۇشى ئۇ ئىپادىلىگەن تاۋۇشتۇر. بۇ ئىككى ھەرپنىڭ ئىپادىلىگىنى ئۇنىڭ مەنىسىدۇر. دۇنيادا يەنە ئايرىم يېزىقلار بارکى، ئۇ يېزىقلاردا ھەربىر ھەرپ مەلۇم بوغۇمنى ۋە سوزنى ئىپادىلەيدۇ. خەنزۇ يېزىغى ئەنە شۇنداق يېزىق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يېزىق تىل ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تىل بىرلەمچى، يېزىق ئىككىلەمچىدۇر. شۇڭا ھەرقانداق بىر يېزىق ئوزى خاتىرىلەگەن تىلنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىگىگە ئۇيغۇنلاشقان بولىدۇ، تىل يېزىقىنى ئوزىنى توغرا خاتىرىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن تىل بىلەن يېزىق بىر نەرسە ئەمەس. شۇڭا بىرتىل بىرنەچچە خىل يېزىق بىلەن خاتىرىلىنىشمۇ، بىرقانچە تىل بىرخىل يېزىق بىلەن خاتىرىلىنىشمۇ مۇمكىن.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى ۋە كۇرەش قىلىش قورالى، يېزىق تىلنى خاتىرىلىگۈچى شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ مۇئەيىن سىستېمىسى، ئىنسانلارنىڭ ئوزئارا ئالاقىلىشىشنىڭ، پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋە بىر بىرىنى چۈشىنىشنىڭ ئەڭ مۇھىم يارەمچى ۋاستىسى. چۈنكى يېزىق تېلېگىراما، تېلېفون، ئۇنالغۇ، مىكروفون قاتارلىق يارەمچى ۋاستىلەرگە قارىغاندا تىلنىڭ ئالاقە ۋاستىلىك رولىنى كېڭەيتىشتە ناھايىتى مۇھىم يارەمچى ۋاستىلىك رول ئوينايدۇ.

يېزىق ئۇزى بېقىنغان تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مىللى ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئالدى بىلەن شۇ جەمىيەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى شەرت-شارائىتلىرى تەرىپىدىن بەلگىلەنسىمۇ، لېكىن مىللى ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتىشتە يېزىق ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۈنكى يېزىق بولغاندىلا، مەلۇم شۇڭا ئاساسدا يېزىق تىلنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېزىق تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشگە، بېيىشىغا، بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى كۈچ ھىساپلانسىمۇ، لېكىن دۇنيادىكى ھەرخىل تىللار ئىچىدە يېزىقى بار تىللار يېزىقى يوق تىللارغا قارىغاندا خېلىلا تەرەققى تاپقان بولىدۇ. دېمەك، يېزىق تىل تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق رولى يېزىقنىڭ شۇ تىلنى ئىپادىلىشىگە قاراپ خىلمۇ-خىل بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا زامان، ماكان جەھەتتىن زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلنىڭ مۇشۇ كەمچىلىگىنى تولۇقلىدى، يەنى يېزىق كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ كېڭىيىشىگە، ئىنسانىيەتنىڭ تەجرىبىلەرنى تولۇقلىشىغا ۋە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا مىراس قالدۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ پەن مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، بەخت-سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى. شۇڭا ئېنگېلس يېزىقنىڭ جەمىيەتتە ئويناغان رولىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ: ".....ئىنسانىيەت تومۇر رۇدىـ

لىرنىڭ تاۋلاشتىن باشلاپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىق يازىتىپ ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، يادىكارلىقلارنى خاتىرىلەپ قالدۇرۇشتىن باشلاپ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان" دەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، گەرچە جەمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇغى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى يېزىققىلا باغلىق بولمىسىمۇ، لېكىن جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن يېزىقنىڭ بولۇشى ناھايىتى مۇھىم، يېزىق بولمايدىكەن جەمىيەتنىڭ سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىمغا قاراپ تەرەققى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئومۇمەن يېزىق مۇنداق ئۈچ مۇھىم رولغا ئىگە.

1) يېزىق ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىشدا ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشىدا شۇنىڭدەك بىر بىرىنى چۈشىنىشىدە ئەڭ مۇھىم ۋاستىلىك رول ئوينايدۇ.

2) يېزىق جانلىق تىلغا يولەنگەن ھالدا ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى بولۇش بىلەن، ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى ئالغا سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3) يېزىق تىلنىڭ تەرەققى قىلىپ بېيىشىنى ۋە ئومۇملىشىپ قېلىپلىشىشىنى ئالغا سۈرۈشتە تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

2 - بولۇم يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققى قىلىشى

يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىدە، مەلۇم يېزىقنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىغى مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئىنسانلار يېزىقنى قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياراتقان، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ قوللانغان يېزىغى قانداق ئىدى، ئۇ قانداق ئۇزگىرىشلەر نەتىجىسىدە

بۇگۈنكىدەك يېزىقلارغا ئايلانغان دىگەن مەسىلىلەر ئۇستىدە توخ-
تىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلار جەمئىيتى خېلى تەرەققى قىلغان دەۋرلەردە ئىنسانلار-
نىڭ كۈندىن-كۈنگە ئوسۇۋاتقان مۇرەككەپ ئالاقە ئېھتىياجىنىڭ
تەلىۋىگە ئاساسەن يېزىق بارلىققا كەلگەن.

ئەڭ قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققى تاپمىغان،
تۇرمۇشمۇ ناھايىتى ئاددى ئىدى، ھەر بىر ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ
ئادەم سانى ئاز بولغانلىقتىن ئۇ ۋاقىتلاردىكى كىشىلەرنىڭ خاتىرە-
لەپ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىغا قالدۇرىدىغان ئىشلىرى كوپ بولمىغان،
كورۇش، ئاڭلاش ئارقىلىق ئەستە قالدۇرۇش ئەينى ۋاقىتتىكى تەلەپنى
قاندۇرغان. جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىشى ئۇرۇق ۋە قەبىلە
جامائىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائى تۇرمۇش
تەدرىجى مۇرەككەپلىشىشكە باشلىغان. كىشىلەر (بولۇپمۇ ئۇرۇق ۋە
قەبىلە باشلىقلىرى ياكى مۇتىۋەرلىرى) ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبە-
لىلىرىنىڭ ئادەم سانى، مال-مۇلكى، باشقا ئۇرۇق ۋە قەبىلەلەر
بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى، باشقا ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر بىلەن تۇزەش-
كەن كېلىشىملىرى، ئوز ئىچىدە يۇز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر ۋاھا-
كازالارنى خاتىرىلەپ قالدۇرۇشقا، ئوزلىرىنىڭ تارىخىنى كېيىنكى
ئەۋلاتلىرىغا بىلدۇرۇشكە، تۇرلۇك ئەھۋاللارنى يىراق جايلاردىكە-
لەرگە يەتكۈزۈشكە ئېھتىياجلىق بولۇپ قالغان، شۇنىڭدەك ئېغىز
ئارقىلىق سوزلەش ۋە ئەستە ساقلاشنىڭ بۇ ئېھتىياجنى قاندۇ-
رالمايدىغانلىغىنى، مەلۇم ئۇسۇل بىلەن خاتىرىلەپ ئېغىز تىلىنىڭ
ئالاقە ۋاستىسىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن يارەمچى
قورالغا ئىگە بولۇشنىڭ زورۇرلۇكىنى ھىس قىلىشقان. نەتىجىدە

قەدىمقى كىشلەر (ياكى ھازىرقى زاماندىكى ئارقىدا قالغان كىشلەر) ئۇزۇن مۇددەت سىناق قىلىپ ئاخىر ئىشنى خاتىرىلەپ قالدۇرۇشنىڭ ئۇسۇلىنى تاپقان. ئۇ بولسىمۇ نەرسە ئارقىلىق ۋە رەسىم ئار-قىلىق خاتىرىلەش ئۇسۇلى. لېكىن بۇ ئۇسۇللارنىڭ ھېچقايسىسى يېزىق ئەمەس ئىدى. چۈنكى بۇلار ئالاقە قىلىشتا قوشۇمچە ۋاستىلىك، ياردەمچىلىك رول ئويناسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن تىلنى خاتىرە-لىگىلى بولمايتتى، ئۇ مەلۇم سوز ۋە جۈملىگە ۋەكىللىك قىلالمايتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە جەمىيەت بىر قەدەر تەرەققى قىلغانلىغى، سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇش تېخىمۇ يۇكسەلگەنلىگى، ئىجتىمائى ئالاقە تېخىمۇ مۇرەككەپلەشكەنلىگى ئۈچۈن، نەرسە ۋە رەسىم ئارقىلىق خاتىرىلەش كىشلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قانداۋرالماي-دىغان بولۇپ قالغان. نەتىجىدە، ئىنسانلار تىلغا ۋەكىللىك قىلىدە-غان، ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ۋە تەپەككۇرنى توغرا ۋە ئېنىق خاتىرە-لەشتە ۋاستە بولالايدىغان ھەقىقى يېزىقنىڭ زورۇرلۇگىنى ھىس قىلىشقان.

لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش زورۇركى، كىشىلەر رەسىم ئارقىلىق خاتىرىلەشنىڭ بىرقەدەر ياخشى ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىپ، ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىچىدە ئوزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرى ئارقىلىق، بۇ ئۇسۇلنى تىرىشىپ ياخشىلاپ، ئاددىلاشتۇرۇپ، رەتلەپ ۋە تولۇقلاپ، ئۇنى تىلنىڭ كونكرېت ئامىللىرىغا ۋەكىللىك قىلالايدە-غان، ئوقۇغىلى بولىدىغان ھەقىقى يېزىقىقا ئايلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن يېزىق كېلىپ چىققان.

ئومۇمەن، ئەڭ دەسلەپكى يېزىق قۇللۇق جەمىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە، يەنى دولەت بارلىققا كەلگەندە بارلىققا كەلگەن، لېكىن

هەرقانداق مىللەتنىڭ يېزىقى مۇشۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن دىگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى بەزى مىللەتلەرنىڭ قېدىمقى جەمىيەتـ تىمۇ يېزىقى بولمىغان. يېزىق مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى تىلغا ئوخشاش، مەلۇم ئىجتىمائى كوللېكتىپ تەرىپىدىن تەدـ رىجى يارىتىلغان.

يېزىق نۇرغۇن مىللەت قوللىنىدىغان بۈگۈنكىدەك تاۋۇشلۇق يېزىققا ئايلىنىش ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇن، مۇرەككەپ جەريانىنى ئوز بېشىدىن كەچۈرگەن.

ئىنسانلار قەدىمدە تاغ قىيالىرىغا، غارلارغا تۈرلۈك رەسىملەرنى سىزىش ئارقىلىق تۈرلۈك ۋەقەلەرنى ئىپادىلەپ خاتىرە قالدۇرغان. مەلۇم ۋەقەنى ياكى ئومۇمى چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان بۇنداق رەسىملەر سوز ياكى جۈملىگە ۋەكىللىك قىلالمىغان. كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا رەسىم ئارقىلىق خاتىرىلىگەن خەلقلەر تەدرىجى ھالدا رەسىملىك يېزىققا (ئىروگلىفىك يېزىققا) ئوتتۇشكە باشلىغان، يەنى مەلۇم نەرسىنىڭ شەكلىنى سىزىپ، شۇ ئارقىلىق نەرسىنىڭ چۈشەنچىسىنى (سوزنى) ئىپادىلەيدىغان رەسىملىك يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان. ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئوتكەندىن كېيىن، تېز سىزىش ۋە تۈرلۈك قوراللاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەتىجىسىدە، ئايرىم-ئايرىم سوزلەرنى ئىپادىلەيدىغان يازما رەسىملەر ئوزلىرى ئىپادىلەيدىغان نەرسىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدىغان خۇسۇسىيىتىنى يارا-يارا يوقىتىشقا باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يېزىقتىكى ھەرپلەرنى تېز يېزىشقا خېلى ئوڭايلىق تۇغۇلغان. خەنزۇ يېزىغىدىكى "ئات، ئاي، كۈن، تاغ" قاتارلىق سوزلەرنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانى بۇنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇ.

رەسىملىك يېزىق ئەڭ ئاۋال قەدىمقى جۇڭگودا ۋە مىسردا پەيدا بولغان. رەسىملىك يېزىقىتىكى بەلگىلەر دەسلەپ پۈتۈن بىر چۈشەنچىنى، پۈتۈن مەقسەتنى بىلدۈرگەن بولسا، كېيىن تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، ئايرىم سوزلەرنى، ئايرىم بوغۇملارنى، ھەتتا ئايرىم تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش دەرىجىسىگە يەتكەن.

يېزىق تەرەققىياتىدا بوغۇملۇق يېزىق خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ، بوغۇملۇق يېزىقتا بوغۇمنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر ۋە سوزنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر بولىدۇ. ئاسۇرىيە، ۋاۋىلون مىخ يېزىغى شۇنىڭدەك قەدىمقى ھىندى يېزىغى ("دېۋاناگارى") قاتارلىق يېزىقلار بوغۇملۇق يېزىقنىڭ تىپىك نەمۇنىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئاسۇرىيە-ۋاۋىلون مىخ يېزىغىدا دەسلەپ بەزى بەلگىلەر بوغۇمنى، بەزى بەلگىلەر بىر سوزنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ٧٦ بەلگىسى "ئا" تاۋۇشىنى، 𒀀 بەلگىسى "شۇر" بوغۇمىنى، 𒀭 بەلگىسى "خۇدا" دېگەن سوزنى ئىپادىلىگەن. بۇلار يىغىلىپ ٧٤ 𒀭𒌋 شەكىلدە يېزىلسا "خۇدا ئاشۇر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. 𒀭𒀀 قەدىمقى ھىندى يېزىغىدىكى क بەلگىسى "قار" بوغۇمىنى، का بەلگىسى "نا" بوغۇمىنى، ئىككىسى يىغىلىپ कार شەكىلدە كەلسە، "قارما" (قىلماق) دېگەن سوزنى ئىپادىلىگەن.

ئۇمۇمەن، بوغۇملۇق يېزىق رەسىملىك يېزىقىغا قارىغاندا خېلى قۇلايلىق بولغان ۋە تاۋۇشلۇق يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس بولغان.

تاۋۇشلۇق (ئىپلىپبەلىك) يېزىق دەسلەپ ئەرەبىستاندىن نىل دەرياسى ۋادىسىغا بېسىپ كىرگەن گىكسىلار تەرىپىدىن يارىتىلغان،

ئۇلار مىسرلىقلارنىڭ ئاتاقلىق ئىسمىلارنى يېزىشتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرىدىن پايدىلىنىپ، مىسرنىڭ رەسىملىك يېزىغىدىن 20 بەل-گىنى ئېلىپ ئوز تىلىنىڭ ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلە-گەن، "ئېلىپبە" دىگەن سوزنى ئەسلىدە گىكسلار قوللانغان، "ئەلىف" سوزىدىكى "ئە" تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە دەسلەپ ئوكۇزنىڭ بېشىغا ئوخشاش بولغان. شۇڭا بۇ سوز "ئوكۇز" دىگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن.

ئىرامىزدىن 2 مىڭ يىل ئىلگىرى گىكسلار ئېلىپبەسىگە فىنكىە-يىلىكلەر ئوزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئوز تىلىنى خاتىرىلەشتە پايدىلان-غان. فىنكسىيلىكلەرنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى خېلى تەرەققى تاپقاچقا، ئۇلارنىڭ يېزىغى باشقا خەلقلەر ئارىسىغا تېز تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتنىڭ تاۋۇشلىرىنى ئىپادد-لەيدىغان ئېلىپبەلىك يېزىقلىرى ئەنە شۇ فىنكسىيلىكلەرنىڭ يېزىغى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. فىنكسىيلىكلەرنىڭ ئېلىپبەسى ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر بولۇپ، ئۇچ چوڭ تارماقتا بولۇنۇپ تارقالغان. بىرىنچىسى ئەرەمەي-سۇرىيە تارمىغى بولۇپ، شەرقتە قاراپ تارقالغان، ئىككىنچىسى جەنۇبىي ئەرەبىستان تارمىغى بولۇپ بۇ جەنۇپقا قاراپ تارقالغان، ئۇچىنچىسى يۇنان-ياۋروپا تارمىغى بولۇپ غەربكە قاراپ تارقالغان.

ئەرەمەي-سۇرىيە يېزىغى ئىرامىزنىڭ باشلىرىدا ئەرەپ يېزىغىنىڭ يارىتىلىشىغا ئاساس بولغان. ئەرەمەي يېزىغى ئاساسىدا ئىرامىزنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار ئوز يېزىغى ("قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى) نى يارىتقان. 12-ۋە 13-ئەسىرلەردە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى ئاساسىدا موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقلىرى بارلىققا كەلگەن.

جەنۇبىي ئەرەبىستان يېزىغى ئېغىۋىيە (ھەبەشىستان) يېزىغى، ھىندى يېزىغى ۋە تىبەت يېزىغى قاتارلىق يېزىقلارنىڭ يارىتىلىشىغا ئاساس بولغان.

يۇنان-ياۋروپا يېزىغى يۇنان، لاتىن، سلاۋيان يېزىقلىرى قاتارلىق يېزىقلارنىڭ يارىتىلىشىغا ئاساس بولغان.

دىمەك، دۇنيادىكى يېزىقلار ئەسىدىن ئەسىلىك يېزىققا، ئەسىلىك يېزىقتىن بوغۇملۇق يېزىققا، بوغۇملۇق يېزىقتىن تاۋۇش-لۇق يېزىققا تەرەققى قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنكى دەۋرگە كەلگەن.

تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي بىلىملەر

تۈزگۈچى: نەسرۇللا يولبولدى

مەسئۇل مۇھەررىرى: زايىت رەھىم

مسئۇل كوررېكتور: نۇربىيە ئەزىز

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.36 يۈەن

封面设计：孟满

书号 M 9049（4）5
定价 0.36元